

1876-1923 Yılları Arasında Çocuk Eğitimi Konusunda Yazılmış Kitapların İncelenmesi¹

İshak TEKİN

Doktora Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi SBE /
PhD Student, Sakarya University Institute of Social Sciences

0000-0002-3850-5691
ishaktekin05@gmail.com

Öz

Osmanlı Devleti'nin Meşrutiyet Dönemleri (1876-1923), çocuk eğitimi ile ilgili gelişmelerin tartışıldığı, "Vâlîde Sınıfı, Ana Mektebi" gibi eğitim kurumlarının ortaya çıktığı, ayrıca bu konuda önemli bir literatürün gelişmeye başladığı dönemdir. Bahsi geçen dönemde eğitimci yazarlar ve aydınların kitap veya makalelerinde "Pedagoji" kavramını "Terbiye-i Etfâl (Çocuk Eğitimi)" şeklinde anlamlandırdıkları ve bu eğitimin önemini ortaya koymaya çalıştıkları dikkat çekmektedir. Bu çalışmada Meşrutiyet dönemlerindeki çocuk eğitimiyle ilgili yazılmış kitapların, nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi çerçevesinde analitik bir inceleme yapılmıştır. Çalışmada, eserlerin yazıldığı dönemdeki çocuk eğitimine ilişkin tartışılan hususlar ve bu konuda yaşanan gelişmelerin değerlendirilmesine imkân sağlaması bakımından önemlidir. Çalışmada söz konusu dönemde çocuk eğitiminde, çocuğun farklı gelişim alanlarının dikkate alındığı, bu konuda eğitimci eğitimine oldukça önem verildiği, ayrıca çocuk sağlığı ve korunması konusunun da bu eğitimin kapsamında değerlendirildiği görülmüştür. Söz konusu dönemde çocuklar için yazılan eserlerin çocuğun ilgi ve merakını destekleyecek nitelikte olduğu ancak eğlendirici olmaktan ziyade eğitici niteliğinin öncelendiği anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çocukluk Dönemi, Eğitim Tarihi, Çocuk Eğitimi Literatürü, Terbiye-i Etfâl, Ana Mektebi.

Review of the Books Written About Child Education Between 1876-1923

Abstract

The Constitutional Periods are important because the developments in child education were discussed, educational institutions such as "Vâlîde Sınıfı, Ana Mektebi" were built and an important literature on this issue also began to develop. It is remarkable that the authors of the period make sense of the concept of "Pedagogy" as "Terbiye-i Etfâl" and they tried to show the importance of this education in their works. This study aimed to review analytically the works related to child education written during this period with the document review method. In the study, it was understood that different developmental areas of the child were taken into consideration, education of the educator was considered important and child health and protection was also evaluated within the scope of this education. It can say the works written for children supported the interest and curiosity of the child, but they generally had instructive characteristics.

Keywords: Child Period, Educational History, Childhood Education Literacy, Child Education, Kindergarten.

¹ Araştırmacının TÜBİTAK 2214-A programı kapsamında yaptığı araştırmalar çerçevesinde hazırladığı bu çalışma, 18-20 Mart 2016 tarihlerinde İstanbul'da düzenlenen Uluslararası Erken Çocukluk Eğitimi Kongresi'nde sunulan sözlü bildirinin genişletilmiş şeklidir.

Giriş

Çocukluk döneminde sunulan eğitim, çocuğun kişilerin çevreyi/dünyayı tanıması, toplumun sahip olduğu değerleri ve sosyokültürel birikimi edinmesi ve kendi kişiliğinin temel yapı taşlarını inşa etmesi bakımından önemli rol oynar. Anne karnundan başlayarak temel eğitime başlayacağı zamana kadarki eğitimi kapsayan çocukluk dönemi eğitimi, ailede ve okul öncesi eğitim kurumlarında gerçekleştirilmektedir. Bu çerçevede erken çocukluk dönemi eğitiminde işin okul boyutu kadar onun ailede gerçekleşen kısmı da hayati önem arz eder. Bu dönemde sunulacak eğitimin, çocuğun duygusal, ahlaki, dini gelişim de dâhil bütün gelişim özelliklerini ve ihtiyaçlarını dikkate alması, onun bütün ihtiyaçlarına cevap verebilmesi beklenir. Dolayısıyla bu noktada çocuk eğitiminin bütüncül bir yaklaşımla ele alınması zarureti ortaya çıkmaktadır.

Özelde erken çocukluk olmak üzere eğitim sisteminin her kademesinde, sağlıklı bir eğitim felsefesi ve politikası ortaya koymak, toplumun sahip olduğu dinamiklerini dikkate almayı gerekli kılar. Dolayısıyla günümüzde ülkelerin sağlıklı bir eğitim felsefesi ve politikası inşa etmeleri kuşkusuz tarihi tecrübeden süzülerek elde edilen birikimin yorumlanması ve günün ihtiyaçları doğrultusunda yeniden kurgulanması ile mümkün olacaktır. Binaenaleyh bugün atılması gereken önemli adımlardan birisi, eğitim tarihinde elde edilen birikimin objektif ve analitik bir yaklaşımla anlaşılması ve ele alınmasıdır.

Tanzimat döneminden itibaren, çocukların hıfzı's-sıhha'sı, ailedeki eğitimleri, anasınıflarının teşkilatı, çocuk eğitiminde yararlanılabilecek yaklaşımlar, çocuğun bedeni, ruhi, ahlaki terbiyesi gibi konular üzerine yazılmış sayısız tercüme ve telif türünde kitap ve makalenin kaleme alındığı görülmektedir (bkz. Türk, 2011; Güdek, 2012; Ahioğlu Lindberg, 2012; Koz & Doğan, 2004). Bu eserlerin varlığı konunun ne düzeyde ele alındığını ve konuya ne denli önem verildiğini ortaya koyması bakımından dikkate değerdir. Kuşkusuz bu ve benzeri Osmanlı'nın son döneminde yazılan bütün eserler, o dönemde bir sistem oluşturulabilmesi, bunun teorik alt yapısının oluşturulabilmesi konusunda orijinal çözüm önerileri sunması ve sonraki eğitim anlayış ve uygulamalarının arka planını oluşturması bakımından dikkate değerdir. Ne var ki bu zengin birikim, hala inşacı bir bakış açısı ile anlaşılmaya ve yorumlanmaya muhtaç durumdadır. Bununla birlikte süreç içerisinde çocuk eğitimi literatüründeki eserlerden bazıları üzerine tez, makale ve bildiri türünde yapılmış inceleme çalışmaları da bulunmaktadır.

Konu ile ilgili Şimşek (2002)'e ait olan Tanzimat ve Mutlakiyet Dönemi Çocuk Dergilerinin Eğitim Açısından İncelenmesi ve Karagöz (2014) tarafından hazırlanan İkinci Meşrutiyetten Harf İnkılâbına Kadar Süreli Yayınlarda Yer Alan Eğitim Görüşleri ve Cumhuriyet Eğitime Yansımaları

(1908 - 1928) başlıklı doktora tez çalışmaları önemlidir. Ayrıca Güdek (2012)'in Modernleşme Döneminde Osmanlı'da Çocuk Eğitimi ve Literatürü başlıklı yüksek lisans tezi de dikkate değer çalışmalardandır.

Çeviri çalışmaları içerisinde, yazılış itibariyle ilkler arasında sayılabilecek olan Ethem İbrahim Paşa (1285)'nin yazdığı, Hıfzırrahman Raşit Öymen (1979) tarafından günümüz Türkçesi'ne aktarılan Davranış Kurallarının Eğitim ve Öğretimi ve Çocuklara Öğütler (Terbiye ve Ta'lim-i Âdâb ve Nesâ-yihü'l-Etfâl) başlıklı kitap, çocuk eğitimi konusunda el kitabı mahiyetinde bir çalışmadır. Aynı eser, 2014 yılında Kirenci tarafından Çocuklara Hayat Bilgisi adıyla yeniden sadeleştirilmiştir. Yine Akyol (2013) tarafından hazırlanan Ahmet Mithat Efendi'ye ait Peder Olmak Sanatı: Tevhül Edecek Adamın Muhtac Olduğu Te'âmülât başlıklı kitap da çocuk eğitiminde ebeveyn eğitimi konusunu ele alması bakımından dikkate değerdir. Buna ilaveten, Koz & Doğan (2004)'in hazırladığı Terbiye ve Ta'lim-i Etfâl - Çocukların Eğitim ve Öğretimi, Bir Eğitim Öncüsünün Yazıları 1895 başlıklı kitap da alana önemli bir katkı olarak değerlendirilebilir.

Osmanlı Devleti'nin son dönemindeki çocuk eğitimi literatürünü konu edinen makale türünde çalışmalar arasında, Balcı (2014)'nin Çocuklara Kıraat Dergisi; Ungan & Yiğit (2014)'in Geçmişten Günümüze Türkiye'de Süreli Çocuk Yayınları başlıklı makaleleri zikredilebilir. Ayrıca Doğan (2001)'in Mehmet Tahir Münif Paşa'ya ait Çocuk Eğitiminin Önemi (Ehemmiyet-i Terbiye-i Sıbyan) başlığıyla sadeleştirdiği makale ve Okay (2006)'ın yazdığı Eski Harfli Çocuk Dergileri başlıklı makaleler de çeviri türünde makaleler arasındadır.

Son dönem çocuk eğitimi konusundaki belirli temaları analitik bir yaklaşımla ortaya koyan makaleler de bulunmaktadır. Okay (2002)'in yazdığı Son Dönem Osmanlı Toplumunda Çocuk (1850-1900) ve Ahioglu-Lindberg (2012)'in yazdığı Çocuk Yetiştirme Açısından Türkiye'de Çocukluğun Tarihi başlıklı makale o dönemdeki çocuk olgusunu inceleyen çalışmalardır. Karagöz & Duman (2014)'a ait 1908-1928 Yılları Arası Süreli Yayınlar da Yer Alan Eğitim Görüşleri ve Öneriler ve Deniz (2010)'in yazdığı İkinci Meşrutiyet Dönemi Süreli Çocuk Yayınlarında Dinî Motifler başlıklı çalışmalar bunlara örnek olarak gösterilebilir. Bunun yanında Şimşek (2013a, 2013b)'in Bir İmparatorluk Refleksi Olarak, 19. Yüzyılda Eğitsel Etkileşim ve Sonuçları ile Eğitim ve Oyun Bağlamında 19. Yüzyılda Türk Çocukluk Anlayışında Değişmeler başlıklı çalışmaları da önemlidir.

Bu çalışmada, yukarıdaki çalışmalardan farklı olarak Osmanlı Devleti'nin Meşrutiyet (R1292/1876) ile başlayıp Cumhuriyetin ilan edilmesi (1923) ile sona eren dönemlerinde çocuk eğitimi konusunda yazılmış olan kitapların taranması, bunların konuları açısından tasnif edilip kategorilendirilmesi ve konular bağlamında ana hatlarıyla tanıtılması amaçlanmıştır. Böylece

öncelikle bu dönemde yazılmış olan literatürden hareketle dönemin çocuk eğitimine ilişkin yaklaşımı irdelenmiş, ayrıca bu eserler hakkında genel bilgiler sunulma verilmiştir.

Araştırmanın Yöntemi

Nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesinde desenlenen bu çalışmada, Osmanlı Devleti'nin son döneminde çocuklara ve özellikle çocuk eğitimine yönelik olarak yayınlanan kitapların incelenmesi, eserlerin konularına göre sınıflandırılması ve bunların içerik bakımından tanıtılması amaçlanmıştır. Bu bağlamda çalışmanın zaman bakımından sınırlandırılmasında Meşrutiyet Dönemleri'nden Cumhuriyet'in ilanına kadar geçen zaman dilimi (1876/1292-1923/1339) göz önünde bulundurulmuştur. Döneme ait eserlerin taranmasında İSAM Osmanlıca Risaleler veri tabanı, Türkiye Kütüphaneleri veri tabanı, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı ile Milli Kütüphane arşivleri, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı kataloğu, Marmara Üniversitesi Nadir Eserler koleksiyonu katalogları, Türkiye Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi ve TOKAT veri tabanından yararlanılmıştır. İlgili eserlerin tespitinde, bahsedilen bu kataloglarda konu dizini olarak "*çocuk, sıbyan, etfâl, eğitim, terbiye*" kavramları taratılmıştır. Bununla birlikte tarama sonucunda ulaşılan eserlerden, rüştiye ve ibtidâiye mektepleri için yazılan eserler örnekleme dâhil edilmemiş, çocukluk dönemi eğitimi ve sıbyan mektebi ile ilgili olduğu düşünülen 42 eser inceleme kapsamında değerlendirilmiştir.

Doküman incelemesi yönteminde; dokümanlara ulaşma, okuma ve not alma ve anlama, veriyi analiz etme ve veriyi kullanma aşamaları takip edilmiştir (Forster, 1995; Akt: Yıldırım & Şimşek, 2011: 193). Verilerin analizi ve değerlendirilmesinde betimsel analizden yararlanılmıştır. Bu tür analizin amacı, elde edilen bulguları düzenlenmiş ve yorumlanmış bir şekilde okuyucuya sunmaktır (Yıldırım & Şimşek, 2011: 224). Buna göre elde edilen veriler, belirlenen kavramsal çerçeveye göre özetlenerek eğitimsel değeri açısından değerlendirilmiştir. Söz konusu eserlerde yer alan dikkat çekici görüş ve eleştiriler, ilgili bölümlerde bazen dolaylı bazen doğrudan alıntılar yoluyla metin içinde sunulmuştur.

Bulgular

Araştırma örnekleme üzerinde yapılan betimsel analiz ve bunların kategorilendirilmesi sonucunda, söz konusu dönemde yazılan eserlerin konularına göre tasnifi aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Tablo 1. Eserlerin Konularına Göre Tasnifi

1.	Çocuk Eğitiminde Konu Alanları, Kitaplar ve Materyaller	
a.	Ahlak Eğitimi	7
b.	Din Eğitimi	6
c.	Diğer Alanlar	10
2.	Çocuk Eğitiminin Teorisi	8
3.	Eğitici Eğitimi	5
4.	Çocuğun Sağlığı ve Korunması	6
	Toplam	42

Tablo 1. dikkate alındığında son dönemde çocuk eğitimi ile ilgili yayınlanan kitap türündeki eserler içerisinde ağırlıklı olarak çocuk eğitiminde konu alanları ve çocuk eğitiminin teorisi kategorilerinin yer aldığı görülmektedir. Bunlardan sonra ise çocuk sağlığı ve korunması ve eğitici eğitimi konularındaki eserler gelmektedir. Binaenaleyh yukarıdaki ana temalar etrafında gruplandırılan eserler aşağıda detaylı şekilde ele alınmıştır.

I. Çocuk Eğitiminde Konu Alanları, Kitaplar ve Materyaller

Son dönem Osmanlı eserleri incelendiğinde sıbyan mektebi için yazılmış birçok eserin yer aldığı görülmektedir. Bununla birlikte mevcut eserler içerisinde okul öncesi çocukluk dönemine hitap eden eserlerin de mevcut olduğu görülmektedir. Binaenaleyh bu makalede sıbyan mektepleri için yazılan eserler, [erken] çocukluk eğitimi bağlamında değerlendirilmiştir. Zira sıbyan mektepleri, esasen çocuğun ilkokulu kapsayan eğitim dönemine denk gelmesine karşın onlar zaman içerisinde okul öncesi dönemini kapsayacak şekilde tasarlanmıştır. Döneme ilişkin anı kayıtlarında, Osmanlı döneminde okula başlama yaşının “4 yaş 4 ay 4 gün” biçiminde tanımlandığı görülmektedir (Ahioglu Lindberg, 2012). Öte yandan 1846 yılında yürürlüğe konan Sıbyan Mektepleri Tâ’limatnâmesi’ne göre, anne ve babaların rızaları ile beş ve daha aşağı yaş çocukların da okula gitmelerine izin verileceği ifade edilmiştir. Bu uygulama Türk mektepleri arasında Ana Mektebi adında bir müessesenin ortaya çıktığı 1915’e kadar aynı şekilde devam ettiği bilinmektedir. Tedrisât-ı İbtidâiye Kanunu’nun neşrinden sonra ibtidâî mekteplerinin ilk basamağı olarak Ana Mektepleri açılmıştır. 2 Mart 1331’de çıkartılan bir nizamname ile bu kurumların görevleri tanımlanmıştır. Bu mektepler “Dörtten altı yaşına kadar kız ve erkek çocuklar bir arada olarak kendilerine sıhhî ve ahlâkî oyunlar gösterilmek, mektep içinde yürüyüşler ve muntazam beden mümareseleri yaptırılmak; dini ve millî hikâyeler ve musâhabeler söylenmek, resim levhaları tetkik ve mütalaa ettirilmek ve el işleri öğretilmek üzere” 1915’te açılmıştır. Bu mektepler İbtidâî sınıfları bulunan bir Kız Mektebi’ne ek olarak açıldığı gibi ayrıca da açılabilir (Ergin, 1977: 1406). Bu çerçevede son dönem Osmanlı eserlerinin konularına göre incelendiği

diğer bir kategori çocuk eğitiminde konu alanları, kitaplar ve materyaller olarak belirlenmiştir. Bu kategoride yer aldığı düşünülen eserler, ahlak eğitimi, din eğitimi ve diğer alanlar olmak üzere üç alt başlık altında incelenmiştir.

a. Ahlak Eğitimi

Çocuk eğitiminde konu alanları bağlamında son dönem Osmanlı eserleri içerisinde en fazla frekansa sahip kategori ahlak eğitimidir. Bu bağlamda ahlak eğitimi konusunda yazılmış olan eserler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 4. Ahlak Eğitime İlişkin Yazılan Eserler

1	Risale-i Ahlak (Sıbyan Mektepleri için)	Mehmed Sâbık Rifat Paşa	1299
2	Şükûfe-i Sıbyan: Çocuklar için Kıraat ve Ders Kitabı	Ali Paşazâde Mahmud	1307
3	Menâfiu's-Sıbyan	Mehmed Hilmi	1307
4	Oku Yâhud, Yeni Risâle-i Ahlak ve Vezâif-i Etfâl	Ali Nâzima	1307
5	Nasîhat-ı Hukemâ (Sıbyan Mektepleri için) / Lokman Hekim (ve Diğerleri)	Ali Nâzima	1307
6	Terbiye ve Ta'lim-i Âdab ve Nesâyihü'l-Etfâl Risalesidir	Ahmed Hulûsi	1313
7	Vezâif-i Etfâl	Mustafa Hami Paşa	1326
Toplam			7

Tablo 4.'te gösterilen eserler içerisinde Mehmet Sadık Rifat Paşa (1299)'nın *Risale-i Ahlak (Sıbyan Mektepleri için)* isimli kitabı, ahlak eğitimi konusunda son dönem Osmanlı eserleri arasındaki en meşhur olanı olarak zikredilebilir. Kitabın başında insanın hayvandan ayrıldığı yönünün ahlaki yönü olduğu vurgulanmış, bundan dolayı kişinin ahlakı bilenlerden ya da kitapları okumak suretiyle öğrenmesi gerektiği ifade edilmiştir. Buna binaen çocukların daha aklının yeni ermeye başladığı andan itibaren iyi ahlaklı birisi olabilmesi için onlara doğru ve yanlış davranışların öğretilmesi gerektiği söylenmiştir. Kitapta iyi ve kötü ahlaki huylar ayrı ayrı başlıklar halinde sırasıyla açıklanmıştır. Ancak bir ahlaki meziyet olarak en başta ibadet konusuna yer verilmesi, ahlakın ibadetin mütemmim cüzü olduğuna dair bir anlayışın benimsendiğine işaret edilmesi dikkat çekicidir.

Ahlak eğitimi konusunda yer aldığı düşünülen diğer bir eser de Mahmud'un tercüme ettiği *Şükûfe-i Sıbyan: Çocuklar İçin Kıraat ve Ders Kitabı* (1307) isimli kitaptır. Kitap tehzib'ül-ahlak (ahlakı güzelleştirme) ve kış

okuma metinlerini kapsayan iki kısımdan oluşmaktadır. Kitabın büyük kısmını oluşturan ahlak metinleri ile ilgili kısım Allah'a, peygambere ve devlet başkanına itaat konusu ile başlar ve devamında ahlaki davranışlar örnek hikayelerle anlatılmıştır. Kış metinleri ile ilgili kısımda ise çocuğun yaşadığı çevreyi tanınmasına hizmet edecek hayat bilgisi dersi kapsamına giren genel kültür bilgilerine yer verilmiştir. Kitapta itaat başlığı altında geçen şu ifadeler dikkat çekicidir: "Çocuklar, bizim için Cenab-ı Hakk'dan ve Hz. Peygamberimiz'den sonra emrine itaat edilecek bir de Padişahımız İmam'ül-Müslimîn Efendimiz Hazretleri vardır" (Şükûfe-i Sıbyan, 1307: 16). Kitapta padişaha itaatın de dini bir sorumluluk olarak sunulmasından hareketle, ilgili başlıkta itaatle ilgili sunulan tavrın çok katı bir niteliğe sahip olduğu söylenebilir.

Ahlak eğitimi kategorisinde yer aldığı düşünülen diğer bir eser de Mehmed Hilmi (1307) tarafından yazılan *Menâfiu's-Sıbyan* isimli kitaptır. Kitabı yazma amacını Hilmi "İşbu kitapta güzel huylu insanların nâil oldukları sa'âdete ve fenâ huyluların başlarına gelen felâkete dâir gördüğümüz ve işittiğimiz hikâyeleri ve güzel huyluluğun yolunu beyan edeceğiz (Hilmi, 1307: 1)." sözleri ile ifade eder. Kitap ilk olarak itaat konusu ile başlar ve burada başta Allah'a sonra Peygamberimize ve üçüncü olarak padişaha itaatın farz olduğu ifade edilir. Bu açıdan bakıldığında *Menâfiu's-Sıbyân*'ın içeriğine de yukarıda bahsedilen devrin siyasi kaygılarının yansıdığı söylenebilir. Kitap "ibadet, peder ve vâlîde, mektep, ilim, havâce/hoca, eyyâm-ı mübâreke v. eyyâm-ı mes'ûde, ta'âm, hıfz'is-sihhat ve vücud" başlıkları ile devam eder. Bu başlıklardan sonra ise ahlak başlığına yer verilir ve iyi ve kötü ahlaki huylar birer örnek hikâye ile açıklanır. En sonunda da çocukların uymaları gereken 17 maddeli bir nasihat listesi vardır.

Ahlak eğitimi kategorisinde yer aldığı düşünülen başka bir eser de Ali Nâzimâ (1307a)'nın yazdığı *Oku Yâhud, Yeni Risâle-i Ahlâk ve Vezâif-i Etfâl* başlıklı kitabıdır. Nâzimâ kitabında, öncelikle okuma bilen çocukla bilmeyen çocuğu karşılaştırır, daha sonra da birçok ahlaki karakter özelliklerini, erdem-erdemlilik karşıtlığı şeklinde çocukları ikna etmeyi amaçlayan bir tarzda sunar. Ayrıca kitabın son kısmında hayvanlara karşı sevgi konusu farklı hayvan türleri üzerinden (at, öküz, koyun, keçi vb.) anlatılmış ve yazarın mektebe dair yaşadığı anılardan örneklerle kitap son bulmuştur. Yine Nâzima (1307b)'nin ahlak eğitimi çerçevesinde düşünülebilecek diğer bir eseri de *Nasîhat-ı Hukemâ (Sıbyan Mektepleri için) / Lokman Hekim (ve Diğerleri)*'dir. 23 sayfadan oluşan kitap, Farsça yazılmıştır ve metinde hem mensur hem manzum bir anlatım benimsenmiştir. Kitap, önceki dönemlerde Farisi hükümdarı olan Nûşirevân tarafından 23 bilgenin katılımıyla düzenlenen bir toplantıda, hükümdarın isteği üzerine bilginlerin sunduğu 23 hikmeti açıklar. Kitabın devamında Lokman Hekim ve diğer hekimlerin nasihatlerine ve Şeyh Feridüddin Attar'ın *Pendname*'sinde yer alan "ilim sıfatı, nefis-i emmâre, halis amel, ilmin fazileti, kanaat, itaat, doğruluk, yalan"

başlıklarından oluşan şiirlere yer verilir. Kitabın içerisindeki konular dikkate alındığında, ahlaka dair konuların yer aldığı görülmektedir.

Bu kategoride yer alan diğer bir eser de Ahmed Hulusi (1313)'nin yazdığı *Terbiye ve Ta'lîm-i Âdab ve Nesâyihü'l-Etfâl* Risalesidir isimli kitaptır. Kitabın girişinde yazılış amacı ile ilgili olarak Hulusi şunları ifade eder: “*Etfâlin ta'lîm ve terbiyesine dair şimdiye kadar erbâb-ı maâ'rif ve kemâl tarafından te'lifine himmet buyurulmuş olan risâlelerde çocuklarca asıl bilinmesi lâzım gelen tehlikeli şeylerden sakınmaları hakkında bir kevine ta'rifât olmadığından bu cihet-i lâzimet'il-vâcibeye dikkat olunmak üzere her etfâlin bulunduğu sinnin lisânında kullanılan ve okudukça me'âlini anlayıp zihnine giren sözler ile tertip olunmuş kısa ibâreli hikâye ve nesâyihî hâvî ve hîn-i kırâ'atte ibret alınacak ahbârı ve insâniyet ve medeniyetçe bilinmesi lâzım gelen mevâdî muhtevî olmak veya işleri öğrenip yapmak ve fenâ ve çirkin şeyleri bilip ictinâb etmek ve kendilerini tehlikeye atmayıp hüfz-ı ebdâna riâ'yet etmek üzere işbu risâlenin te'lifine ibtidâr olunmuştur (Hulûsi, 1313: 3).*” Yazarın bu ifadelerinden hareketle kitabın temelde bir ahlak ve vatandaşlık eğitimine hizmet edecek mahiyette ve konuların örnek hikâyelerle ele alındığı bir eser olduğu anlaşılmaktadır. Kitapta Hulusi, konuları toplamda 36 ders ve bir de sonuç bölümü ile ele alır. Her bölüme “Ey oğullarım!” nidası ile başlar. Kitabın içerik açısından bu şekilde kurgulanışından hareketle, onun Ethem İbrahim Paşa'nın *Terbiyetü'l-Etfâl* isimli eseriyle benzerlik gösterdiği söylenebilir. Zira *Terbiyetü'l-Etfâl* de 30 ders şeklinde oluşturulmuştur ve derslere “Ey Oğul!” nidası ile başlanır.

Ahlak eğitimi kategorisinde yer aldığı düşünülen *Vezaif-i Etfâl* başlıklı kitabında Mustafa Hami Paşa (1326), çocuklara kısa bir nasihatten sonra anne, baba, ebeveyne itaat, ebeveyne itimat gibi konularla devam eder. Daha sonra “*mekteb, mektebe devam, çalışmak*” başlığında çocukların okulla ilgili görevlerini ele almaktadır. Devamında terbiye, faziletli olmak, sıhhat ve selamet, egdiye (beslenme) başlıklarında kişisel ahlak konuları ele alınmıştır. Burada özellikle gıdalarla ilgili et, balık, ekmek, çorba ve sütlaç, çikolata ve sütlü kahve, çerez gibi gıdalar da açıklanmıştır. Ayrıca bunlardan sonra yeme-içme adabına da kitapta yer verilmiştir. Daha sonra ise hava, su, oturlan yer, spor, uyku ve elbise, ayakkabı, necaset ve taharet, hamam, itidal, uyuşturucu ve sigara ve zararlı oyunlar konusu ele alınmıştır. Devamında mevsimlerin insan üzerindeki etkilerinden bahsedilmiş, daha sonra akaid-i diniyye konuları ele alınmış, konuşma adabı ortaya konmuş, iyilik ve iyilikle karşılık verme konuları işlenmiştir. Son kısımda da iyi ve kötü ahlaki huylar açıklanmıştır.

Söz konusu dönemde ahlak eğitimi alanında yazılan eserler içerikleri bakımından değerlendirildiğinde, ahlak konularının ağırlıklı olarak bireysel ahlak, vatandaşlık görevleri ve toplumsal ahlak başlıklarında sınıflandırıldığı görülmektedir. Öte yandan söz konusu eserlerin, dönemin idarecilerinin yaşanan siyasi sorunlarının çözümünde özellikle devlet başkanına itaat ve toplumsal çöküşün önlenmesi bağlamında bu eğitimden

önemli katkıları bekledikleri de anlaşılmaktadır. Sonuç olarak, ahlak eğitiminde kategorisinde yer alan eserlerin siyasi sorunların çözülmesini; çocukların ahlaki değerleri kazanarak sosyal hayata katılmalarının sağlanmasını ve bir vatandaş olarak uyumlu davranışlar geliştirmesini amaçladığı söylenebilir.

b. Din Eğitimi

Çocuk eğitiminde konu alanları bağlamında ulaşılan son dönem Osmanlı eserlerinden altısının din eğitimi alanında yazıldığı görülmektedir. Bu bağlamda din eğitimi konusunda yazılmış olan eserler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 3. Din Eğitimine İlişkin Yazılan Eserler

1	Tecvid: Sıbyan Mekteblerine Mahsusdur	-	1314
2	Fevâizü'l-Etfâl	Halil	1322
3	Müslüman Çocuk Yeni İlmihal	İbrahim Hilmi Çığraçan	1326
4	Çocuklara Yeni Tecvid	Naim Girîdi	1329
5	Çocuklara Malumat-ı Diniyye Dersleri	Ahmed Ziyâüddin	1338
6	Müzekki's-Sıbyan	Nuri Efendi	-
Toplam			6

Din eğitimi kategorisinde yer aldığı düşünülen ve metnine ulaşılabilen ilk eser sıbyan mekteblerine mahsus olarak yazılmış olan Tecvid (1314) isimli kitaptır. Kitapta tecvid konuları bab bab, kısa açıklaması ve birkaç örneği ile birlikte sunulmaktadır. Kitabın klasik usulde yazılan tecvid kitapları ile oldukça benzer bir mahiyet arz ettiği söylenebilir. Bu kategoride yer aldığı düşünülen yine tecvidle ilgili Naim Girîdi (1329) tarafından yazılmış olan *Çocuklara Yeni Tecvid* isimli kitap da çocuklara Kur'an-ı Kerim'in doğru okunuşunun öğretilmesi üzerine yazılmış bir diğer eserdir. Kitapta öncelikle tecvid ile ilgili kavramların açıklandığı bir sözlüğe yer verilmekte ve tecvid konuları bazı istisnai durumlar vb. şeklinde soru-cevap tarzında ele alınarak açıklanmaktadır. Esasen kitapta konuların sunuş şeklinin çocukların daha iyi öğrenmelerine imkân sunacak bir nitelikte olduğu söylenebilir. Yeni Tecvid ismini taşıyan bu kitabın içeriğinin diğerleri ile benzer olmasına karşın sunuş yönteminin diğerlerinden farklı olması ve öğrenmeyi kolaylaştırması bakımından dikkate değer bir husus olarak değerlendirilebilir.

Din eğitimi kategorisinde zikredilebilecek eserlerden birisi Halil (1322) tarafından yazılan *Fevâizü'l-Etfâl* adlı kitaptır. Kitapta Hz. Adem, mezhep, ef'âli mükellefin görevleri, namaz, abdestin şartları, sünnetleri vb. konulara yer verilmiştir. Nazım türünde ve soru cevap tarzında yazılmış olması, konuların kolay bir şekilde ezberlenmesine ve öğrenilmesine imkân sunduğu söylenebilir. Kitapta “Söz dinlemeyen yaramaz çocukların başlarına gelen kaza ve felaketler” şeklinde bir başlığa yer verilmiş olmasından hareketle, kitabın çocuklara tehditle bir şeyleri kabul ettirmeyi, onları korku motivasyonu ile iyi davranmaya yönlendirmeyi amaçlayan bir anlayışa sahip olduğu da dikkat çeken başka bir husus olarak zikredilebilir.

Bu kategoride zikredilebilecek bir diğer eser de İbrahim Hilmi Çığıracan (1326) tarafından yazılan *Müslüman Çocuk Yeni İlmihal* isimli kitaptır. Kitabın başında yer alan “Küçük çocuklara akaid-i ta’lim eder, tertibi güzel, yazılışı sadedir” ifadesi kitabın erken çocukluk dönemindeki çocuklar için uygun olduğunu ifade etmektedir. Yine kitabın önsözünde yazarın şu ifadeleri o dönemde yazılan eserlerin niteliğini ortaya koyması bakımından dikkate değerdir: “Mekteb kitapları tab’ına başlar başlamaz tabî bu yolda yazılmış bütün âsârı okumak ve tedkik etmek îcâp etti. Bu âsâr-ı matbuâ’yı okudukça ağlayacağım geldi. Binlerce kitap tab’ edildiği halde dokuz yüz doksan yedisini birbirinin kopyası, birbirinin aynı gördüm. O vakit bu millete acıdım. Maâ’rifin niçin terakkî etmediğini, evlâd-ı vatanın niçin câhil kaldığını anladım. Yazıklar olsun kitapçılarımıza... (Çığıracan, 1326: 2-3.)” Bu eksikliğe binâen yazar, mevcutlardan farklı bir ilmihal yazmış ve adını ise “Yeni İlmihal” olarak isimlendirmiştir. Esasen kitabın içeriğine bakıldığında, konuların iman, ibadet ve ahlak konuları şeklinde ele alındığı görülmektedir. Bu yönüyle kitabın içerik bakımından diğer ilmihallerden pek de farkı olmadığı söylenebilir. Bununla birlikte kitap, çocuğa “Müslüman Çocuk, Tanrı Teâ’la, İnsan, Peygamber ve Peygamberimiz” başlıklarıyla kim olduğu ve kime karşı sorumlu olduğu konusunda doğrudan seslenmektedir. Yine kitabın son kısmında yer verilen “Fezâil-ü Ahlâk-ı İslamiyye” başlığı altında ahlaki davranışlar 20 maddede çocuklara yapılması gerekenler bağlamında hatırlatılmaktadır. Devamında da “Fena Şeyler – Katiyyen Yapma!” başlığı altında da çocuğa yapmaması gerekenler ifade edilmektedir. Kitapta izlenen bu yöntemden hareketle, onun kuşkusuz diğerlerinden farklı bir yaklaşımı benimsediği söylenebilir.

Yine Ahmed Ziyâüddin (1338) tarafından yazılan *Çocuklara Malumat-ı Diniyye Dersleri* isimli kitap da din eğitimi kategorisi içinde zikredilebilir. Kitabın ilk sayfasında yer alan “İbtidâî ve devre-i mütevassta birinci sınıf” ifadesi kitabın erken çocukluktan sonraki eğitim düzeyleri için yazıldığını göstermektedir. Yazarın girişteki ifadesinden anlaşıldığı kadarıyla kitap, dönemde okullarda okutulmak üzere açılan bir kitap müsabakasında basılmaya layık görülüp de basılan eserlerden birisidir. Kitapta namazın ve abdestin farzları, sünnetleri, namazı ve abdesti bozan durumlar, İslam’ın ve

imanın şartları ve bunların açıklamaları, namaz ve orucun kazası, Cuma ve bayram namazları, Hz. Peygamberin katıldığı savaşlar, ehl-i beyt ve sünnet-i nebeviye'den hikâyeler konularına yer verilmiştir. Ders kitabı olmasına binaen kitapta her konu kısa kısa açıklandıktan sonra alıştırmaya mahiyetinde konu ile ilgili cevaplanması istenen sorulara yer verilmiştir. Bu anlamıyla kitabın çocuklara seçme bazı ilmihal bilgilerini ana hatlarıyla fakat daha farklı bir sunuşla tanıtmayı amaçladığı anlaşılmaktadır. Diğer taraftan Meşrutiyet dönemlerinden daha sonra 1341 tarihli Medis-i Maarif tarafından bastırılmış olan İlmihal (Sıbyan Mektepleri İçin) isimli kitapta da temel ilmihal bilgileri geleneksel yöntemle aktarılmaktadır. Kitap nazım şekliyle, bab bab açıklanarak yazılmıştır. Kitabın nazım şeklinde yazılmış olmasına binaen, onun çocuklar tarafından daha kolay öğrenilmesinin mümkün olabileceği söylenebilir.

Bu kategoride değerlendirilebilecek eserlerden birisi Nuri Efendi (t.y.) tarafından yazılan *Müzekki's-Sıbyan* isimli kitaptır. Kitabın kapağında "*Mündericâtı Ahlak, i'tikâd ve ibâdât-ı İslamiyedir.*" ifadesi kitabın hem din hem de ahlak eğitimi ile ilişkili olduğuna işaret eder. Kitabın birinci bölümünde ahlakla ilgili huylardan, ikinci bölümünde itikada müteallık meselelerden, üçüncü bölümünde ise ibadetlerden bahsedilmektedir. İçeriğinin kapsamı ve sadeliği dikkate alındığında kitap küçük çocuklar için yazılmış küçük çaplı bir ilmihal kitabı olarak da değerlendirilebilir. Kitapta hemen ele alınan her ahlaki özelliğe ait bir örnek yer alır. Ayrıca kitabın sonunda 18 adet genel adab-ı muaşeret kuralına yer verilmiştir.

Sonuç olarak, din eğitimi kategorisinde yer alan son dönem Osmanlı eserlerinin konu ve içeriklerinden hareketle, dönemin eğitimcilerinin genel anlamda din eğitimini, çocukların dini ihtiyaçlarından bağımsız bir şekilde, onlara Kur'an'ı kurallarına göre okuma bilgi becerisi kazandırılması ve temel ibadetlerin uygulanışına ilişkin kuralların öğretilmesinden ibaret olarak değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Buna karşın bazı eserlerde seçilen konuların, çocukların daha kolay anlayabileceği bir yöntemle sunulmasına ilişkin bir girişim ve arayışın olması da vurgulanması gereken bir husustur. Öte yandan basit düzeyde de olsa çocukların Kur'an'ı anlayacak, onu benimseyecek bir bilinç ya da tavır kazandıracak kitapların yer almaması, önemli bir eksiklik olarak ortada durmaktadır.

c. Diğer Alanlara İlişkin Kitaplar

Çocuk eğitiminde din ve ahlak eğitimi dışındaki alanlar kategorisinde yazılmış olan son dönem Osmanlı eserleri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 5. Çocuk Eğitimindeki Diğer Alanlara İlişkin Yazılan Eserler

1	Muhtasar Sarf-1 Mektepleri İçin)	Osmani (Sıbyan Mektepleri İçin)	Selim Sabit	1297
---	-------------------------------------	---------------------------------	-------------	------

1876-1923 Yılları Arasında Çocuk Eğitimi Konusunda Yazılmış Kitapların İncelenmesi
(Review of The Books Written About Child Education Between 1876-1923)

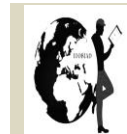
2	Muhtasar Coğrafya Risalesi (Sıbyan Mektepleri'ne Mahsus)	Selim Sabit	1301
3	Mesîre-i Etfâl	Müt. Halil Edip	1303
4	Rehber-i Sıbyan, Rik'a Hattı Karalama Defteri	Mehmet İzzet	1309
5	Çocuklara Rehber-i Kıraat	Hüseyin Hıfzı	1323
6	İlk Hendese	Mehmet Ali	1326
7	On Temmuz: Malûmat-ı Medeniye ve Tatbikat-ı Ahlâkiye vs dair kıraat kitabı	Ali Nâzimâ	1327
8	Küçüklere Mahsus Resim: Yedi Yaşına Kadar Çocuklar İçin	Don Martin ; müt.: Necmeddin Sadak	1331
9	Rehber-i Sıbyan (Yazı Rehberi)	Kırîmî Yusuf Ziyâ	-
10	Kısasun İlmiyyetun li'l-Etfâl (Arapça)	Ahmed Atiyetullah	-
Toplam			10

Tablo 5'te gösterilen çocuk eğitiminde konu alanları kategorisindeki ilk kitap olarak Selim Sabit Efendi (1297) tarafından yazılmış olan *Muhtasar Sarf-ı Osmani (Sıbyan Mektepleri İçin)* isimli kitap, çocuklara Osmanlıca'nın dil bilgisi kurallarını ana hatlarıyla öğretmeyi amaçlayan bir kitaptır. Kitapta başlangıçta harfler ve sonrasında, isimler, fiiller, edatlar ve anlamları, zamanlar ve zamanlara göre çekimler, olumlu-olumsuz ve tekil-çoğul kullanım gibi dilbilgisi kuralları kolay anlaşılabilir bir şekilde ele alınmıştır. Yine bu kitabın içeriği itibarıyla oldukça yoğun bir bilgi miktarına sahip olduğu söylenebilir.²

Çocuk eğitiminde konu alanları kategorisinde yazılan eserlerden bir diğeri de Sabit (1301)'in *Muhtasar Coğrafya Risalesi (Sıbyan Mektepleri'ne Mahsus)* isimli kitaptır. Kitapta coğrafi bilgiler kısa ve genel hatlarıyla açıklanmıştır. Öncelikle kitapta coğrafi terimler kısa kısa tanımlanmış, sonrasında ülkenin siyasi coğrafyası tanıtılmış ve ilerleyen kısımda da üzerindeki sıradağlara varana kadar kıtalar ve ülkeler açıklanmıştır. İçerik bakımından değerlendirildiğinde, kitapta yer alan bilgilerin seviye ve miktar itibarıyla sıbyan mektebi düzeyindeki bir çocuk için yoğun olduğu söylenebilir.

Bu kategoride yer aldığı düşünülen diğer bir eser de Halil Edip (1303) tarafından tercüme edilen, içeriğinde Fenelon, La Fontaine, Florian gibi farklı şahsiyetlere ait aslı Fransızca makale ve hikâyelerin yer aldığı *Mesîre-i Etfâl* isimli kitaptır. Kitabın kapak sayfasında şu ifade yer alır: "*Muhtasar ve*

² Sabit'in bu çalışmasının geniş şekli oluşturulan Sarf-ı Osmani adlı eseri üzerine yapılan bir yüksek lisans çalışması için bkz. Dağdelen, S. (2013). *Selim Sabit'in Sarf-ı Osmani Adlı Eserinin Çeviri Yazısı-Terimler-Lügatçe-Metin*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya: Sakarya Üni. SBE.

nasîhâtâmiz makâlât ve hikâyât ile birkaç mektuptan ibâret olup bunlardan ba'zularının zirine mütercim tarafından mütâla'âtı muhtasara ilave edilmiştir." Bu ifadeden ve girişteki sözlerinden hareketle Edip, eserdeki farklı metinlerin sonuna kendi değerlendirmelerini eklemek suretiyle bir okuma kitabı hazırlamayı amaçlamıştır. Kitapta genel itibarıyla ahlak ve vatandaşlık eğitimine ilişkin metinlere yer verildiği görülmektedir.

Tablo 5.'te gösterildiği üzere, Mehmet İzzet (1309)'in hazırladığı *Rehber-i Sıbyan (Yazı Rehberi)* isimli kitapçık, çocuk eğitiminde konu alanları kategorisinde yazılan eserler arasında değerlendirilmiştir. Bu kitapçık, ilk sayfasındaki "*Rik'a hattı karalama defteri*" ifadesinden hareketle çocuklar için bir çalışma kitabı olarak düşünülebilir. Bu ifadeden de anlaşılacağı üzere, kitapçık çocuklara rik'a yazı türünün öğretimini amaçlamaktadır. Kırimi Yusuf Ziya (t.y.)'nin hazırladığı *Rehber-i Sıbyan, Rik'a Hattı Karalama Defteri* isimli kitapçık da yine bir öncekinde olduğu gibi bir çalışma kitabı olarak değerlendirilebilir. Kitabın arka kapağında "*Kalem Kesmek ve Tutmak Usulü*" hakkında açıklamalara yer verilmiştir.

Çocuk eğitiminde yardımcı bir kitap olarak düşünülen diğer bir eser de Hüseyin Hıfzı (1323) tarafından yazılan *Çocuklara Rehber-i Kıraat* isimli kitaptır. Yazar kitabı yazma amacını kısaca şöyle açıklar: "*Yeni okumaya başlamış olan küçük çocukları kıraate alıştırmak için okutturulan kitap çocuğun kuvve-i müfekkiresini it'ab etmeyecek ve okuduğunu anlayacak surette yazılmış olursa bitkinlik gelmeyerek birçok birçok sahifeler okuduğu ve okudukça kıraat'tındaki meleke ve mümâresesi artmakta olduğu anlaşılmıştır. İşte şu mütalaa'ya mebnî bu kitabı yazdım. Kitabın mündericâtı pek mütenevvi'dir. Mesela ahlaktan bahsettiği gibi coğrafyadan, zira'attan, sanâyi'den dahî bahsedilmiştir. Bu tenevvi' ise çocukların okumak arzusunu teşdîd eder (Hıfzı, 1323: 3)." Hıfzı'nın bu sözlerine göre, kitabın çocuğun okumayı geliştirmesine yardımcı olacak mahiyette ve bugünkü anlamda hayat bilgisi dersinin kapsamına giren farklı alanlara ilişkin konuların yer aldığı bir eser olarak kurgulandığı söylenebilir.*

Çocuk eğitiminde konu alanları kategorisinde değerlendirilen diğer bir eser de Mehmet Ali (1326)'nin yazdığı *İlk Hendese* isimli kitaptır. Kitap geometri öğrenmeye yeni başlayan çocuklara, geometriyi öğretmek amacıyla yazılmıştır. Kitap, uzunluk, en ve derinlik kavramlarının tanımı ve bunların oluşturduğu cisim kavramının tanımıyla başlar. Sonraki kısımlarda doğru, üçgen, altıgen, daire, piramit, küre, prizma gibi geometrinin hemen bütün konuları anlatılmakta, ayrıca pergel kullanımı da resimli bir şekilde gösterilmektedir. Kitabın içeriği değerlendirildiğinde, onun okul öncesi dönemdeki çocuklara hemen hiç hitap etmemekle birlikte, bu kadar genişçe ele alınan bir geometri kitabının sıbyan mekteplerindeki üst sınıflar için de oldukça yoğun ve ileri düzeyde bilgiler içerdiği söylenebilir.

Yine çocuk eğitiminde daha çok bir yardımcı kitap mahiyetinde düşünülen başka bir eser de Ali Nâzimâ (1327)'nin yazdığı *On Temmuz: Malûmat-ı*

Medeniye ve Tatbikat-ı Ahlâkiye vesâireye dâir Kıraat Kitabı isimli kitaptır. Adından da anlaşıldığı üzere kitap, çocukların okumalarını geliştirmeyi amaçlayan bir okuma kitabıdır. Kitabın başında herhangi bir giriş veya önsöz metni bulunmamakta ve kitap hemen okuma metinleri ile başlamaktadır. Kitabın içerisinde çok sayıda okuma metni bulunmakta, bunlardan birçoğu “ağustos böceği ve karınca, üç ağaç fidanı, altın yumurtlayan tavuk, palamut ile balkabağı, karga ile tilki” gibi meşhur fabl ve hikâyelerden oluşmaktadır. Metinlerin konu dağılımına bakıldığında, konularının daha çok ma'lûmât-ı medeniye diye isimlendirilen vatandaşlık eğitimine hizmet edecek şekilde seçildiği görülmektedir. Örneğin kitapta hürriyet, eşitlik, kardeşlik, adalet, asker, jandarma, itfaiyeci, mektup yazma usulü, oy kullanma, çalışan için ilmin faydası, sorumluluk ve haklara ilişkin konular yer almakla birlikte iffet, emanet, iyilik vakaları, fedakârlık, hakkaniyet, tütün içmemek gibi ahlakla ilgili metinler de yer almaktadır. Kitap içerik açısından değerlendirildiğinde, okumaya yeni başlayanlar için üst düzeyde olmakla birlikte okumayı ilerletmiş çocuklar için oldukça ilgi çekici ve bilgilendirici mahiyette olduğu söylenebilir.

Çocuk eğitiminde konu alanları kategorisinde yazılan eserlerden bir diğeri Necmeddin Sadak (1331) tarafından çevrilen Don Martin'e ait *Küçüklere Mahsus Resim: Yedi Yaşına Kadar Çocuklar İçin* isimli kitaptır. Kitabı ilk sayfasındaki “yedi yaşına kadar çocuklar içindir” ifadesi, kitabın erken çocukluk dönemi için hazırlandığını göstermektedir. Kitap eğitici eğitimi kapsamında da değerlendirilebilecek olmakla birlikte, eğitim yapılabilecek alana vurgu yapmasından dolayı bu kategoride değerlendirilmiştir. Sadak, Don Martin'in mukaddime kısmındaki usule ilişkin ifadelerini şu şekilde aktarır: “Bu kitapta beyan edilen usul, şimdiye kadar mekteb-i âliyyeye inhisâr etmiş olan “tabiattan resim” tedrisâtını ma'kul bir suret tatbik ile en küçük çocukların bile seviye-i zihniyesiyle mütenasib bir vâsita-i terbiyeye tahvil ediyor ve bir esas-ı fennîye itinâ ederek hiçbir şeyi tesâdüfe, keyfe terk etmeyen bu yeni usul, ta'kib ettiği gâyenin hız fiile îsalini iddia edebilecek surette tedricen yükselen, muntazam ve ahenkdar bir seyr-i hareket ta'kib ediyor... (Martin, 1331: 3).” Sadak'ın bu ifadelerinden hareketle kitabın, çocuklara resim eğitiminde yeni bir usulü tanıtmayı amaçladığı anlaşılmaktadır. Kitapta farklı yaş grupları için izlenebilecek programlar tanıtılmış ve bu programların açılımları olabilecek şekilde her bir derste nelerin nasıl öğretileceği hususu toplamda 46 derste açıklanmıştır. Bu yönüyle kitap günümüzdeki eğitim çalışmaları ile karşılaştırıldığında, tam anlamıyla resim alanında bir özel öğretim yöntemleri kitabı olarak değerlendirilebilir. Sadak'ın çevirmiş olduğu bu kitap, erken çocukluk dönemindeki çocukların kendini en iyi ifade etme aracı olarak düşünülebilecek olan kurallı resim yapmanın öğretimini konu edinmesi bakımından ayrıca önemlidir.

Çocuk eğitiminde konu alanları kategorisinde yazılan ve yardımcı kitap olarak düşünülebilecek bir eser de Ahmed Atiyetullah (t.y.)'a ait olan

Kıyasun İlmiyyetun li'l-Etfâl isimli Arapça eserdir. Adından da anlaşıldığı üzere kitapta, “Galile ve misbah (ışık kaynağı), Newton ve elma, Arşimet ve Tâc’uz-zehebî” gibi bilimsel gelişme ve keşiflerin anlatıldığı ve ayrıca “geceleyin güneş, renklerin tahlili, ilk balon” gibi okuma parçalarına yer verilmiştir. Bu açıdan değerlendirildiğinde, kitabın öğrencileri günümüzde fen ve teknoloji dersi kapsamına giren konularda bilgilendirmeyi amaçlayan bir okuma kitabı olduğu anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak çocuk eğitiminde konu alanları kategorisinde diğer alanlara ilişkin yazılan eserler değerlendirildiğinde, eserlerin çocukları okuma, yazma, resim, geometri, hayat bilgisi, fen bilgisi gibi hemen her konuda bilgi sahibi kılmayı amaçlamaktadır. Bu yönüyle söz konusu eserlerin çocuklarda farklı alanlara ilgi uyandırmayı ve dönemin güncel gelişmelerinden ve metinlerinden haberdar etmeyi amaçladığı söylenebilir. Bununla birlikte söz konusu kitapların, sıbyan mektebinde okuyan bir çocuk açısından oldukça yoğun bilgiler içerdiği de söylenebilir.

II. Çocuk Eğitiminin Teorisi

Tablo.1’de görüldüğü üzere, son dönem Osmanlı eserlerinin konu itibarıyla ikinci sırada çocuk eğitiminin teorisi gelmektedir. Bu bağlamda çocuk eğitiminin teorisi konusunda yazılmış olan eserler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 2. Çocuk Eğitiminin Teorisine İlişkin Yazılan Eserler

1	İstidâd-ı Etfâl	Ahmed Midhat Efendi	1306
2	Fröbel ve Pestalozzi Usullerinde Terbiye ve Ta’lîm Dersleri	-	1330
3	İlm-i Terbiye-i Etfâl Nokta-i Nazarından El İşleri	Ernst Schmidt; müt Necmettin Sadak	1330
4	İlm-i Terbiye-i Etfâl (Mekteplere Mahsus)	Irene Carre, Roger Liquier; müt. Necmettin Sadak	1332
5	Muhtasar Tarih-i Terbiye-i Etfâl	Âdil	1336
6	Terbiye-i Etfâle Âid Üç Hikâye	Emine Semiye Hanım	
7	Çocuk ve Mektep	John Dewey; müt: Mustafa Rahmi Balaban	1339
8	Çocuklar Evi	Marie Montessoria, müt.: Mustafa Rahmi Balaban	1339
Toplam			8

Çocuk eğitiminin teorisi konusunda yer aldığı düşünülen ilk eser, Ahmed Midhat Efendi (1306)'nin, *İstidâd-ı Etfâl* isimli kitabıdır. Kitap toplamda 30 sayfalık küçük bir risale ebadındadır. Eserde adından da anlaşılacağı üzere, çocuğun yapmaya güç yetirebileceği işler ve çocukların kabiliyetleri vb. hususlar ele alınmıştır. Kitabın giriş kısmında Mithat'ın çocuğun idrak kabiliyeti hakkında anlattığı şu hikâye oldukça dikkat çekicidir. "İki yaşından dört beş yaşlarına doğru çocukların hüviyetlerine hiçbir ehemmiyet verilmez. Değil mi? Adam sen de! Çocuklar ne anlar? gibi sözleri söyleriz. Vâkıa Eflatun'a mı hangi hekime isnat olunan şu hikâyeyi hepimiz işitmişizdir. Bir gün hekim hazretleri çamaşır değiştirir iken yanında bulunan üç dört yaşta çocuktan utanmak lazım geliyor. Meşcâsına ve bir ihtirâz ile vücudunun bazı cihetleri münkeşif olmamasına gayret eylediğini zevcesi görünce "Adam sen de! O çocuktur ne anlar?" demiş ise de hekim müşârün ileyh "büyükler derecesinde çocuklardan da hayâ ederim. Zira onlar derecesinde bunlar da anlarlar (Mithat, 1306: 2-3)." cevabını vermiş." Bu hikâyeden yola çıkarak, Ahmed Midhat Efendi'nin çocuğun olguları ve bunların anlamlarını kavrayabilecek bir kabiliyette olduğuna ilişkin bir anlayışa sahip olduğu anlaşılmaktadır. Döneminde yaygın olan algının aksine yazarın ortaya koyduğu bu anlayış, çocuğun kabiliyetlerine değer veren, onu önemseyen çocuk merkezli yaklaşım ile tutarlılık gösterdiği söylenebilir. Bu durum, son dönem Osmanlı eğitimcilerin çocuğa ilişkin bakışlarında çocuğun yetişkin olarak kabullenilmesi esasına işaret etmesi bakımından önemli bir husus olarak değerlendirilebilir.

Yazar adının yer almadığı³, Maarif-i Umumiye Nezareti tarafından bastırılan *Fröbel ve Pestalozzi Usullerinde Terbiye ve Talim Dersleri* (1330) isimli kitap, temelde Fröbel'in eğitim anlayışı ve anaokullarında çocukların eğitimsel süreçlerde yararlanabilecekleri etkinlik ve materyalleri konu edinmiştir. Eser, öncelikle "usul-i hadsi (sezgi) hakkında" ve "Fröbel ta'limleri ve işleri" başlıklarından oluşan bir giriş kısmı ile başlar. Giriş kısmının birinci başlığında eğitim ve çocuk eğitiminin amacı, muhtevası ve yöntemi, çocukların sezme kabiliyetlerini artırmaya dönük hadsi derslerinin nasıl yürütüleceği konuları ele alınmıştır. İkinci başlıkta ise Pestalozzi ve öğrencisi Fröbel'in eğitim anlayışları ortaya konulmuş, bu anlayış doğrultusunda bir anaokulu tesis ve tanzim etmenin imkânı tartışılmış ve bu çerçevede anaokullarında kullanılacak yöntem ve materyaller ele alınmıştır. İkinci kısım olan "Çocuklar için Ta'limler ve İşler" başlığı altında ilk olarak çocuklarda dikkat toplamaya ve onların yönler vb. bazı bilgileri somutlaştırarak öğrenmelerini sağlayacak top oyunu tanıtılıp nasıl oynanacağı anlatılmaktadır. Daha sonra da Fröbel usulünde kullanılacak geometrik şekillerin öğretilmesi açıklanmış, sonrasında eğitim sürecinde kullanılacak etkinlikler genişçe açıklanmamıştır. Kitap içeriğinde

³ Binbaşoğlu (1996), 1914 yılında Maarif Nezareti tarafından basılan bu kitabın, üzerinde yazarının ve çevirenin adının yer almamasına karşın, Süleyman Paşazâde Mehmet Sami Bey tarafından yazıldığıının bilindiğini ifade eder.

gereken yerlerde konunun daha iyi anlaşılmasını sağlayacak resimler de kullanılmıştır. Kitabın ulaşmak istediği amacı şu ifadeler özetle açıklar mahiyettedir: “*Hem mütefekkir ve hem â’mil, yani hem zeki ve hem fa’âl âdemler yetiştirmeye hâdim olmayan bir terbiye, nâkıs ve ‘akîm bir terbiyedir (1330: 35).*” Binaenaleyh kitabın, hem çocukların zekâlarına hitap eden hem de onların öğrendiklerini hayata geçirebildikleri, kabiliyetlerini geliştirebildikleri bir çocuk eğitiminin alt yapısını ortaya koymayı amaçladığı söylenebilir.

Çocuk eğitimi teorisi bağlamında düşünülen bir başka eser de Selim Sırrı Tarcan (1330)’ın yazmış olduğu *Macaristan’da Terbiye-i Etfâl* isimli kitaptır. Kitabın elektronik ortamda metnine ulaşamamıştır. Buna karşın, kitabın içeriği hakkında ulaşılan bir kupürde şu bilgilere yer verilmiştir: “*Macaristan’ın Dâr’ül-muallimîn ve iptidâiyelerinden bahseder. Ana mektepleri hakkında birçok ma’lumâtı ve tafsilâtı ihtiva eder. Macar mefkûresini anlatır. Mekteb-i ibtidâiyede muallimlik eden, çocuklarının tahsil ve terbiyesine i’tinâ eden ebeveynin bu kitabı bir kere okuması elzemdir. Nefis kağıt üzerine tab’ edilmiştir. Mahzâ herkes tarafından okunabilmesi için fiyatı altmış paradır (<http://earsiv.sehir.edu.tr>).*” Bu kupürden de anlaşıldığı üzere, Tarcan’ın bu kitabı Macaristan eğitim sisteminin felsefesini ve bu sistem içerisindeki anaokulları hakkında bilgiler verir. Eser, döneminin farklı ülke tecrübelerini aktaran bir anlamda karşılaştırmalı bir eğitim çalışması olması bakımından dikkate değerdir. Yine Tablo 2. de gösterilen Âdil (1336)’in yazdığı *Muhtasar Tarih-i Terbiye-i Etfâl* isimli kitapta, Antik Yunan’dan, Bizans, Mısır, Avrupa ülkeleri ve Amerika’da çocuk eğitiminin gelişim tarihi ele alınmıştır. Bu kitap da son dönem Osmanlı eserleri arasında karşılaştırmalı bir eğitim çalışması olması bakımından önemli bir yer tutar. Buna karşın kitapta sunulan bilgiler dikkate alındığında, kitabın çocuk eğitiminde diğer ülke tecrübeleri konusunda oldukça yüzeysel bilgiler ortaya koyduğu görülmektedir.

Çocuk eğitiminin teorisi kategorisinde yer aldığı düşünülen diğer bir eser de Necmettin Sadak (1330)’ın tercümesiyle yayınlanan Ernst Schmidt’e ait *İlm-i Terbiye-i Etfâl Nokta-i Nazarından El İşleri* isimli kitaptır. Sadak, kitabın önemi ve içeriğini şu sözleri ile ifade eder: “*Terbiye-i etfâl ile iştigal edenlerin cümlesi, el işlerinin mekteb-i ibtidâiyedeki fâidesini takdir ederler. Fakat bu işlerin gayesini ta’yin ve arzu edilen netîceye vusul vesâitini intihâb lâzım geldiği zaman, ittifak o kadar umûmî olmuyor. Bazıları tahta ve demir işlerini mu’în bir san’ata doğrudan doğruya bir hazırlık olarak telakki ediyorlar. Bunların yegâne nokta-i nazarı, ibtidâiye çocuklarını bile doğramacılık, tornacılık, çilingircilik ilââhir... gibi san’atları öğretmektir. Diğerleri ise gayr-i ma’lum bir istikbâl karşısında çocukları tâlî’in kendisine tahsis etmiş olabileceği bilcümle merâtib-i ictimâiyeye ihzâr etmek ister. ... Bu iki usulden her birinin, muhtelif nisbetler dâhilinde olsa da raî’lerinin kâni’ taraftarları bulunduğundan, bunların esâsât-ı terbiyeye ne dereceye kadar muvafık olduklarını anlamak fâideden hâlî değildir. Âtîdeki sâhifelerde el işlerinin gâyesini, fevâidini ve kendine esas teşkil edecek mebâdiyi îzah ve bu iki usulden her*

birinin iyi ve sâlim bir terbiye kavâidine ne dereceye kadar muvâfık bulunduğunu muhâkeme suretiyle bir tetkik kıyâsı yapmak istedik (Schmidt, 1330: 6-7)." Sadak'ın bu sözlerinden de anlaşıldığı üzere, kitapta el işlerine ilişkin var olan iki farklı yaklaşımın üstün ve zayıf yönleri, karşılaştırmalı bir şekilde ele alınmıştır. Çocuk eğitiminde dokuma, doğrama, demir vs. el işlerinin okullarda kullanılması için bu kitapta detaylı bir şekilde ele alınarak öğretmenler için tanıtılması, dönemin aydınlarının çocuk eğitime bakışlarını ortaya koymaları bakımından dikkat çekicidir. Buradan hareketle, eğitimcilerin Osmanlı'nın son döneminde çocuk eğitimini bilimsel ve işlevsel bir temele kavuşturmaya ve buna ilişkin bir bilinç kazandırmaya ilişkin kayda değer bir çaba içerisinde oldukları söylenebilir.

Bu kategoride yer alan başka bir eser de Irene Carre & Roger Liquier'in yazdığı ve Necmettin Sadak (1332)'ın tercüme ettiği *İlm-i Terbiye-i Etfâl* isimli kitaptır. Kitabın kapağında "*ibtidâi dâr'ül-muallimleri için*" ifadesi yer almasına karşın, çocuk eğitiminin teorisini ele almasına binaen kitap örneklem içerisine dâhil edilmiştir. Kitapta teorik kısımda konular, genel anlamda eğitim, beden eğitimi, zihnin eğitimi, ahlak eğitimi, psikoloji biliminin sonuçları başlıkları altında ele alınmıştır. Pratik kısımda ise eğitimle ilgili genel hususular, programda yer alan derslerin öğretimi ve ahlak eğitimi başlıklarına yer verildiği görülmektedir. Bununla birlikte Dâr'ül-fünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuâsı'nda kitapla ilgili bir değerlendirme yazısına ulaşılmıştır. Bu yazıda kitapla ilgili şu değerlendirme mevcuttur: "*Beşyüz küsur sahifeden müteşekkil olan bu pek mühim eser, terbiyenin en mühim mesâilini ilm'ün-nefsin mevokâ-i sübûta çıkarmış olduğu hakâyık-ı ilmiye üzerine binâ ile tatbi' edilmiştir. Bu cihetle kitabın birinci kısmı nazariyâta, ikini kısmı tatbikâta tahsis edilmiştir. İşte ibtidâi dâr'ül-muallimlerden yetişecek mekâtib-i iptidaiye muallimleri bu kitaplar sayesinde etfâl-i vatani böyle ilmî usullerle yetiştirmeyi öğrenirlerse istikbâl için pek mühim semereler iktitâf olması kaviyyen me'muldür... (Kitâbiyat Tahlilleri, 1332)". İbtidâi okullarında öğretmenlik yapacak eğitimciler için bir özel öğretim yöntemleri kitabı olarak değerlendirilebilecek bu eser, öğretmenlerin eğitim sürecinde ihtiyaç duyacakları hususları teorik ve pratik yönden ele alması bakımından önemlidir.*

Çocuk eğitiminin teorisi konusundaki önemli kitaplardan bir diğeri de Emine Semiye Hanım (t.y.)'ın⁴ *Terbiye-i Etfâle Âid Üç Hikâye* isimli eseridir. Kitap aynı zamanda eğitici eğitimi kategorisinde de değerlendirilebilecek olmasına karşın, temelde eğitim felsefesini konu edinmesinden dolayı çocuk eğitiminin teorisi kategorisi içerisinde değerlendirilmiştir. Roman türünde yazılmış olan bu kitap, aynı zamanda edebiyat alanında oldukça ilgi toplamıştır. Kitapta çocuk eğitiminde izlenmesi gereken üç farklı eğitim

⁴ Emine Semiye Hanım'ın eserleri ve görüşleri için bkz. Kurnaz, Ş. (2008). Emine Semiye Hanım, Hayatı, Eserleri, Fikirleri. İstanbul: Timaş Yay., Ayrıca Emine Semiye'nin hayatı ve eserleri üzerine yapılmış tez çalışmaları için bkz. Karaca (2010); Kaymaz (2008).

yaklaşımı sunulmakta, bunlardan ne eski olanın ne de tamamen batıdan devşirilen uygulamaların yapılması istenmekte, aksine kendi geleneğimizden çıkan ancak yenilenerek dönemin şartlarına uyarlanan yaklaşımın benimsenmesi gerektiği ifade edilmektedir. Kitapta, daha çok anne-babalar başta olmak üzere çocuk eğitimi ile meşgul olanlarda farkındalık oluşturmayı amaçlayan bir yaklaşım benimsendiği söylenebilir.

Çocuk eğitiminin teorisi kategorisinde değerlendirilen diğer bir eser de Mustafa Rahmi Balaban (1339) tarafından tercüme edilen John Dewey'in farklı zamanlarda yayınlanmış dört ayrı makalesinin derlendiği 112 sayfalık *Çocuk ve Mektep* isimli kitaptır. Kitabın başında Cenevre Üniversitesi Psikoloji bölümü hocalarından Edouard Claparede'in John Dewey'i, onun temel görüşlerini ve ana hatlarıyla makalelerini tanıttığı bir giriş yazısı bulunmaktadır. Dewey'in kitapta yer verilen makalelerinin başlıkları şunlardır: "*Entre⁵-Zorla Cehd ve Bunların İrade Terbiyesi ile Münasebetleri, Çocuk ve Ders Programı, İlk Tedrisatta Târihin Maksat ve Gâyesi, Ahlak ve Pedagoji*". Bu çeviri kitabın yayınlandığı tarih (1339-1923) dikkate alındığında, Osmanlı'nın son döneminde yaşayan eğitimcilerin Avrupalı araştırmacıların yanında Amerikalı araştırmacıların görüşleri ile ilgilenmeye başladıkları anlaşılmaktadır. Bu kitap, Amerikalı bir eğitim filozofunun görüşlerine yer veren ilk eserler arasında zikredilebilir. Öte yandan bu ve benzeri çalışmaların, Dewey'in Türk eğitim sistemi üzerinde incelemeler yapması için yapılan davetin zeminini oluşturduğu da düşünülebilir.

Bir çocuk eğitimi kuramcısı Marie Montessoria'nın Balaban (1339) tarafından çevrilen *Çocuklar Evi* isimli kitabı da, çocuk eğitiminin teorisi konusunda yazılmış bir diğer kitaptır. Adından da anlaşılacağı üzere kitap, Montessori usulünde bir eğitimin nasıl gerçekleştirileceğini konu edinir. Kitapta eleştirel mülahazalar, tarihi bilgiler ve ana mektepleri usulü başlıklarından sonra anaokullarının çevresi, mobilyası, güvenliği gibi fiziki şartlar ele alınmıştır. Sonrasında öğretmenlerin eğitim esnasında nasıl bir yöntem takip etmesi gerektiği açıklanmış, çocuklar evinde eğitimde uygulamaya dönük süreçlere yer verilmesi gerektiği anlatılmış, beden eğitimi bağlamında da jimnastik dersleri konu edinilmiştir. Daha sonra eğitimde tabiat olgusu ele alınarak ziraat işleri ve el işleri konusu işlenmiştir. Bunlardan sonra ise çocuklardaki duyu organlarının eğitimi ve bu eğitimde kullanılacak materyal ve etkinlikler konusu geniş bir şekilde ele alınmıştır. Ayrıca kitabın içerisinde ve sonunda çocuk eğitiminde yararlanılabilecek materyallere ait resimlere yer verilmiştir. Çocuk eğitiminde günümüzde de yaygın olarak kullanılan Montessori yaklaşımını hem genel hatlarıyla

⁵ Osmanlıca sözlüklerde yapılan taramalarda "التره" kelimesinin Türkçe karşılığı ve ne anlama geldiği bulunamamıştır. Bu kelimenin aslı İngilizce olan İnterese kelimesi olabileceği varsayılmaktadır. Zira Dewey'in yazdığı makaleler tarandığında, bu makalenin onun 1895 tarihinde yayınlanan "Interest in Relation to Training of the Will" başlıklı makalesinin tercümesi olduğu anlaşılmıştır.

anlatan hem de bunları resimlerle açıklayan söz konusu kitabın tercüme edilmiş olması, bu kitabın hala Latin alfabesi ile yazılan Türkçe literatürde olmaması dikkate alındığında dönem itibariyle oldukça önemli bir adım olarak değerlendirilebilir.

Sonuç olarak, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde çocuk eğitiminin teorisi kategorisinde toplamda 12 telif ve tercüme eserin var olduğu görülmüştür. Kataloglardan ulaşılabilen eserler değerlendirildiğinde, son dönem Osmanlı eğitimci ve aydınlarının çocuk eğitiminin teorik zeminini inşa etmede ve bu hususta eğitimcilerin bilgilendirilmesinde büyük bir çaba içerisine girdikleri söylenebilir. Kuşkusuz bunun uygulayıcılar nezdinde ne derece benimsendiği veya uygulandığı ayrı bir tartışma konusudur. Ancak o dönemde topluma öncülük eden aydınların, eğitimsel bir temel oluşturma konusunda üzerine düşen sorumluluğu yerine getirme bağlamındaki gayretleri kayda değer bir husus olarak değerlendirilebilir.

III. Eğitici Eğitimi

Son dönem Osmanlı eserleri konuları bakımından değerlendirildiğinde, bunların bir kısmının da eğitici eğitimi ele aldığı görülmektedir. Bu bağlamda eğitici eğitimi konusunda yazılmış eserler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 6. Eğitici Eğitimi Konusunda Yazılan Eserler

1	Rehnümâ-yı Muallimîn: Sıbyan Mekteblerine Mahsus Usûl-i Tedrisiye	Selim Sâbit	1299
2	Terbiye-i Etfâl Beşikde Başlar	Prenses M. Urusof müt. Mehmed Hikmet	1309
3	Peder Olmak Sanatı: Teehhül Edecek Adamın Muhtac Olduğu Teemmülât /	Ahmed Midhat	1317
4	İlm-i Terbiye-i Etfâl, Birinci Kısım: Usûl-i Terbiye	Süleyman Paşazâde Sâmi Bey	1323
5	İlm-i Terbiye ve Tedris, Cild-i Evvel: Nazarî ve Amelî Mufassal İlm-i Terbiye	Bulgarca Muallimi Tırnovalı Osman Nuri	1327
Toplam			5

Son dönem Osmanlı eserleri içerisinde eğitimci eğitimi kategorisinde değerlendirilen ilk eser de Selim Sabit (1299)'in yazdığı *Rehnümâ-yı Muallimîn: Sıbyan Mekteblerine Mahsus Usûl-i Tedrisiye* isimli kitaptır. Kitapta sıbyan mekteplerinde sınıf-şubelerin teşkili, derslerin işlenişi, ders cetvelleri,

alfabe öğretimi, yazı ta'limi ve okul yönetimi, eğitim-öğretim yöntemleri gibi konular ele alınmıştır. Bu yönüyle değerlendirildiğinde eser, sıbyan mekteplerindeki eğitime yönelik olarak yazılmış bir özel öğretim yöntemleri kitabı olarak değerlendirilebilir. Kitap sıbyan mekteplerindeki üst sınıflardaki çocukların eğitilmesindeki hususlara işaret eder. Sabit'in şu ifadeleri buna işaret etmektedir: “Bir yaşından üç yaşına kadar sıbyan her türlü lakırdıları anlayıp teklisce dahî gereği gibi terakkî eder. Üç yaşından altı yaşına kadar artık sevâd-u sefîdi fark ve temyîze başlayıp a'mâl-i fikre dahi bazı mertebe iktidar gelir ise de a'zâ-vü kuvvâlarında el-ân za'af ve fütr bulunduğundan ta'lim ve taallümlerine beda' ve mübâşeret olunamaz. Bu sırada sıbyânın emr-i terbiyelerine dikkat olunup ahlak ve âdâba dâ'ir bilfiil hüsn-i emsâl gösterilerek ıslâh-ı ahvâli husûsuna ihtimâm olunmalıdır. Altı yaşından sonra sıbyânın a'zâ ve kuvvâsına gereği gibi kuvvet geleceği cihetle artık zamân-ı ta'lim hulûl etmiş olmakla âtîde beyân olunacak usûlü teofîken emr-i ta'limlerine şuru' olunur (Sabit, 1299 :3-4).” Selim'in bu ifadelerinde erken çocukluk dönemindeki çocuklara güzel örnekler sunularak yapılacak bir ahlak eğitimine yaptığı vurgu dikkat çekicidir. Devamında kitap ayrıca Usul-i Cedit adıyla eğitim-öğretimde yeni bir yaklaşıma geçileceğine işaret eder. “Sene'i tahsiliye adedince şakirdân sınıflara tefrik olup sınıflar dahî bir takım şu'belere ayrılarak her sınıfa bir nefer sınıf başı ve her şu'beye dahî fevkindeki veyâhud ol şu'bede mümtaz olan şakirtlerden bir nefer müzâkereci ta'yîn kılınır ki mektebin intizâm ve inzibâtı işbu sınıfbaşılar vâsıtasıyla tevsiye ve dersler dahî müzâkereciler ile şakirdâna tehîe ettirildikten sonra mu'allim bunları şu'be şu'be huzûruna celb ederek bizzat kendisi ta'lim ve tadrîs eder (Sabit, 1299 :7-8).” 48 sayfalık kitabın tamamında ortaya konulan yeni öğretim yaklaşımı, eğitimde yenileşme ve modernleşme doğrultusunda birtakım değişim ve dönüşümü öngörmüştür. Kitap içerik itibarıyla bu makalenin kapsamını aşacağından dolayı burada bu kadarla yetinilmiştir.⁶ Bütün bunlardan hareketle kitabın, muasırlarına göre daha yenilikçi bir bakış açısını yansıttığı söylenebilir.

Son dönem Osmanlı eserleri içerisinde eğitici eğitimi kategorisinde değerlendirilen eserlerden birisi Mehmed Hikmet (1309) tarafından tercüme edilen Prenses M. Urusof'un yazdığı *Terbiye-i Etfâl Beşikde Başlar* isimli kitaptır. Kitap çocuğun büyütülmesinde annelere riayet etmeleri gereken hususlar hakkında nasihatlerde bulunmaktadır. Kitabın önsözünde Hikmet şunları söyler: “...İşte bu nokta-i nazarla ve çocuk büyüten kadın ve erkeklerimizden ekserîsinin cehilleri ve terbiye-i fikriye ve bedeniyeden mürekkeb hakîki terbiye ve onun zamânı bed'i hakkında sağlam ve esaslı fikirleri olmadığı hasebiyle birçok ebnâ-yı cinsimizin sebâvetlerinde fiilen ve büyüdüklerinde ahlak cihetiyle mahv oldukları ve lisânımızda bu gibi bir mühim fenn üzerine henüz kitap yazılmamış olması nazar-ı teessüfle görüldüğünden Avrupa efâdil-ı nisvânından Prenses M. Urusof müddet-i medîde tecrübe ve tedkik semeresi olarak kaleme aldığı

⁶ Selim Sabit Efendi'nin Rehnümâ-yı Muallimîn adlı eserinin latince metni ve öğretim teknikleri açısından değerlendirilmesi için bkz. Haktanır, 2006.

1876-1923 Yılları Arasında Çocuk Eğitimi Konusunda Yazılmış Kitapların İncelenmesi
(Review of The Books Written About Child Education Between 1876-1923)

işbu kitabı kitab-ı Fransızca gayet güzel ve hakîmâne bir surette yazıldığından şerefi kâmilen muharriresine ait olup âcizlerine yalnız nâkil olmak husûsu düşer ise de ... (Urusof, 1309: 7-8)." Bu ifadelerden de anlaşıldığı üzere kitap, ebeveynlere çocukların sonraki hayatlarında hem ahlaken hem de davranışları bakımından iyi olabilmelerini sağlayacak bir eğitimin nasıl olacağına ilişkin bilgilerin sunulmasını amaçlamaktadır. Girişte ağacın yaşken eğilmesi atasözünden hareketle çocuğun eğitiminin daha beşikte başlaması gerektiği ifade edilmiştir. Hemen sonrasında mütercim kendi sözleri ile "Genç Hanımlara" başlığı altında onların asli vazifelerinin çocuklara iyi bakmak olduğunu ortaya koymuştur. Daha sonra çocuğun ilk çocukluk döneminde beslenmesi, bakımı konusundaki açıklamalara yer verilmiştir. Devamında çocukların şahsiyetlerine riayet edilmesi, kusurlarının hastalıklar gibi tedavi edilmesi gerektiği, çocuklara iyi bir huy sahibi olmalarının telkin edilmesi, cezaların ölçülü olması gerektiği, korkutmanın tehlikeleri gibi konular ele alınarak çocuk eğitiminde daha farklı bir bakış açısına sahip olunması gerektiği ifade edilmiştir. Bu yönüyle kitabın, ebeveynleri çocuk eğitimi hakkında modern eğitim bilimlerindeki gelişmeler doğrultusunda doğru bir şekilde bilgilendirmesi bakımından önemli olduğu söylenebilir.

Bu kategoride değerlendirilebilecek önemli eserlerden birisi de Ahmet Mithat Efendi (1317)'nin yazdığı *Peder Olmak Sanatı: Teehhül Edecek Adamın Muhtac Olduğu Te'amülât* isimli kitaptır.⁷ Mithat, girişte bu kitabını Ana, Baba isimli kitabının bir devamı mahiyetinde yazdığını ifade eder. Nitekim Marmara Üniversitesi Nadir Eserler Koleksiyonu'ndan edinilen Osmanlıca nüshanın içerisinde *Ana, Baba; Peder Olmak Sanatı ve Çocuk: Melekât-ı Uzviye ve Rûhiyesi*⁸ isimli birbirinin devamı sayılabilecek üç kitabın yer aldığı görülmektedir. Mithat kitabında, ile kuracak kişinin ihtiyaç duyacağı bilgilere yer vermiştir. Bu çerçevede o aile hayatının bir meyvesi sayılan çocuklar dünyaya geldikten sonra, ebeveynin asıl sorumluluğunun onları iyi yetiştirmek olduğunu, babanın hakiki anlamda baba olabilmesi için de ailesine vakit ayırması gerektiğini ifade etmiştir. Kitabın girişindeki Mithat'ın şu ifadeleri babalık sanatı ifadesini vurgulaması bakımından dikkate değerdir: "*Baba olmak san'âtı! Ne kadar latîftir! Latîf olduğu kadar da mühimdir. Latîftir: Çünkü tabir-i âharla "teehhül" demektir. Mühimdir! Çünkü ondan maksat nev'iyet-i beşeriyemizin idâmesine hizmet etmek ve o zımmında dahî kendi âilemizi, cemâ'a't-i medeniyemiz dâhilinde âilemizin mevkiini ibkâ eylemektir (Mithat, 1317: 4-5).*" Yazarın eğitici eğitimi konusundaki bu eseri dikkate alındığında, bunların çocuk eğitiminde batı ve Osmanlı'daki, geçmişteki ve

⁷ Mithat'ın adı geçen eserinin latinize edilmiş sözlüklü baskısı için bkz. Mithat, A. (2013). *Peder Olmak Sanatı: Teehhül Edecek Adamın Muhtac Olduğu Te'amülât* (Haz. Gizem Akyol). İstanbul: Dergah Yayınları.

⁸ Mithat'ın adı geçen eserinin latinize edilmiş sözlüklü baskısı için bkz. Mithat, A. (2016). *Çocuk Melekât-ı Uzviye ve Rûhiyesi* (Haz. Gizem Akyol). İstanbul: Dergah Yayınları.

dönemindeki uygulamaları karşılaştırmak ve eleştirisini yapmak suretiyle mevcudu daha iyiye götürecek orijinal bakış açıları sunduğu söylenebilir.

Bu kategoride değerlendirilen diğer bir eser de Süleyman Paşazade Sami Bey (1323)'in yazdığı *İlm-i Terbiye-i Etfâl, Birinci Kısım: Usul-i Terbiye* isimli kitabıdır. Sami önsözünde eserini, Aristokli Efendi'nin eserinin tercümesine kendisi de bir takım konuları eklemek suretiyle oluşturduğunu belirtir. *"Beni hayatımda en ziyâde işgal eden çocuklardır. Nerede bir çocuk görsem bilâ-ihhtiyar onun hâlini, mâzîsini, istikbâlini sûret-i maişetini ve'l-hâsıl bütün hayatını düşünürüm. Bütün çocukları fenâlığa karşı müdâfa'a ile iyiliğe doğru sevk etmeyi arzu ederim. İstedim ki bu mâsumlar kâffeten iyi olsun (Sami, 1328: 3)."* Kitapta ana hatları ile beden eğitimi, manevi eğitim ve mürebbi(ye)lik konuları ele alınmıştır. Kitap iki ana bölümden oluşur. Birinci bölümde yazar, nazari ve ameli çocuk psikolojisini tanıtmış, daha sonra çocuk eğitimini gerçekleştirecek olan mürebbilerin bu işte daha önemli bir konuma sahip olduğunu, esasen onların yetiştirilmesine daha fazla önem verilmesi gerektiğine işaret etmiştir. İkinci bölümde ise çocuk eğitiminin genel kuralları, beden eğitimi, manevi eğitim ve ruhi eğitim konuları ele alınmıştır. Terbiyenin araçları başlığı altında da disiplin vasıtaları, temel bir araç olarak meveddet ve mevâlât, akıl ve mülâhazaya müracaat, rekabet, korkutma ve bedeni cezalar, genel anlamda ödül ve ceza, bunların çeşitleri ve özellikleri gibi konulara yer verilmiştir. Yalnızca birinci cildine ulaşılabilen bu kitap içerikleri bakımından dikkate alındığında, çocuk eğitiminin farklı boyutlarını ana hatlarıyla ele aldığı ve bunları eğitimcilere daha modern bir bakış açısıyla sunmayı amaçladığı söylenebilir.⁹

Doğrudan çocuk eğitimi ile ilgili olmamakla birlikte eğitici eğitimi konusunda yazıldığı düşünülen kitaplardan bir diğeri de Bulgarca Muallimi Tırnovalı Osman Nuri (1327) tarafından yazılan *İlm-i Terbiye ve Tedris, Cild-i Evvel: Nazarî ve Amelî Mufasssal İlm-i Terbiye* isimli kitaptır. Yazarın önsöz kısmındaki *"... Mea'tteessüf bizde gerek muallimin gerekse evliyâ-yı etfâl için, ilm-i terbiye ve tedrisçe menba' ve müracaa't edilecek ciddi bir eser mevcut değildir (Nuri, 1327: 3)."* ifadesi kitabın, hem çocuk eğitimi teorisi hem de eğitici eğitimi amacına dönük olduğunu ifade etmektedir. Ancak kitabın adında da vurgulandığı üzere eğitim biliminin teorik ve pratik yönlerinin ile ele alınmasından dolayı kitap bu tema altında incelenmiştir. Kitabın başlangıcında eğitim, yeteneklerin eğitimi, çocukların eğitimi ilmi, ruhi (psikolojik) hallerin terbiyesi ilmi, beden ile psikoloji arasındaki irtibat, beden ve ruhun eğitimi konularının ele alındığı bir mukaddimeye yer verilmiştir. İlk bölümde vücudun azalarının nasıl korunacağı ve geliştirileceği konularını kapsayan beden eğitimi ve sonrasında fikir, idrak, tasavvur, hız ve zaman suretleri, tasavvurâtın iştirâki, hareket ve tecdidi,

⁹ Eserin ödül-ceza ile ilgili kısmı hakkındaki değerlendirmeler için bkz. Şanal, M. (2002). Süleyman Paşazâde Sami Bey'in Okulda Ödül ve Ceza Vermeye İlişkin Görüşleri, *Erciyes Üniversitesi SBE Dergisi*, 12, 115-126.

kânun-u teselsül, hafıza gücü, hayal gücü gibi konuların açıklandığı ruhi eğitim konularına yer verilmiştir. İkinci bölümün birinci faslında zihnin eğitimi ele alınarak çocuğun bilişsel yönden nasıl eğitileceği ele alınmış, ikinci fasılda ise duygu eğitimi konusuyla çocuğun duygusal yönden gelişimi ele alınmıştır. Üçüncü fasılda ise irade eğitimi konusu ele alınarak bireyin ahlaki yönden geliştirilmesi konusuna yer verilmiştir. Kitabın üçüncü kısmında ise çocukta kişilik eğitiminin gerçekleştirilmesi ele alınmıştır. Kitabın içeriğinde yer alan konular dikkate alındığında, söz konusu kitabın oldukça kapsamlı ve bütüncül bir yaklaşım ortaya koyduğu, ayrıca çocuk eğitiminin farklı boyutları konusunda muasırlarından daha farklı ve geniş bir bakış açısı sunduğu söylenebilir.

Sonuç olarak, eğitici eğitimi kategorisinde yer alan son dönem Osmanlı eserleri değerlendirildiğinde, söz konusu eserlerin ve yazarlarının sadece öğretmen eğitimi değil, aynı zamanda ebeveyn eğitimi de dikkate aldıkları görülmektedir. Bu bağlamda eğitimin sürekliliği ilkesine riayet edilerek çocuğun hem aile içindeki süreçlerde hem de okulda sağlıklı bir şekilde eğitilmesine önem verildiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla böyle bir yaklaşımın hem eğiticiler olarak ebeveyn ve öğretmenlerin sorumluluklarının net bir şekilde ortaya konulması, hem de eğitimin bütüncül bir bakış açısıyla ele alınması bakımından dikkat çekici olduğu söylenebilir.

IV. Çocuğun Sağlığı ve Korunması

Son dönem Osmanlı eserlerinin konuları itibariyle gruplandığı diğer bir kategori de çocuğun sağlığı ve korunmasıdır. Bu kategoride yer alan eserlerin içeriklerine, hitap kitlesine ve yazarlarının takdimine bakıldığında temelde öğretmen ve ebeveyn eğitimi ile de ilişkilendirilebilir. Dolayısıyla bu eserler bir anlamda eğitici eğitimi kategorisi içerisinde de değerlendirilebilir. Buna karşın eserler içerikleri itibariyle daha özel bir konuyu işledikleri ve diğerlerinden farklı bir alanla ilişkili olduklarından dolayı, onların çocuğun sağlığı ve korunması başlığı altında değerlendirilmeleri uygun görülmüştür. Bu bağlamda çocuğun sağlığı ve korunması konusunda yazılmış olan eserler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 7. Çocuğun Sağlığı ve Korunması Konusunda Yazılan Eserler

1	Hıfz-i Sıhhat-i Etfâl	Hasan Tahsin	1302
2	Emrâz-ı Etfâl	Edward Ellis müt. Hüseyin İhsan	1305
3	Hıfzı's-sıhhat-i Etfâl	İbrahim Cemal	1305
4	Tabîb-i Etfâl Yâhud Ebeveyne Yadigâr	Besim Ömer Paşa b. Ömer Şevki Paşa Akalın	1314
5	Terbiye-i Etfâl, İntihâr-i Etfâl:	Luis Perval müt. Fâik	1327

	Tedkikât ve Tetebbuât-i Rûhiye ve İçtimâiye	Şevket	
6	Çocuk Bakımı	İhsan Hilmi [Altanar]	1339
	Toplam		6

Çocuğun sağlığı ve korunması konusunda ilk zikredilebilecek olan eser Hasan Tahsin (1302)'in yazdığı *Hıfz-ı Sıhhat-i Etfâl* isimli kitaptır. Kitapta ebeveynleri bilgilendirme bağlamında çocuğun doğumundan önce yaşanabilecek hastalıklardan doğum sonrasında anne ve çocuğun yaşayabileceği rahatsızlıklar açıklanmıştır. Devamında çocuğun beslenmesi, anne sütü, bunun verilmeye başlanacağı zaman, sütannelerinin beslenmesi vb. hususlar, cild hastalıkları, çocuğun büyüme sürecinde yapılacaklar, süttten kesme zamanı, çocuğun bundan sonra karşılaşılabilecek hastalıklar vb. konular ele alınmıştır. Kitabın önsözünde Tahsin şunları dile getirmektedir: “*Bu ahvâl-i esef-içtimâlin önünü almak için yapılacak en mühim tedbir, vâlidelere fenn-i hıfz-ı sıhhat kavâidine muvâfık surette çocuklarını büyütme ve ta’lîm etmek ... (Tahsin, 1302: 2)*” ifadesiyle kitabın, anneleri çocukların sağlığı ve korunması konusunda bilgilendirmeyi amaçladığı anlaşılmaktadır. Binaenaleyh kitap dili ve içerdiği konular açısından değerlendirildiğinde, onun daha çok erken çocukluk dönemi için ebeveyn eğitimi amaçladığı söylenebilir.

Çocuğun sağlığı ve korunması konusundaki son dönem Osmanlı eserlerinden bir diğeri, Hüseyin İhsan tarafından tercüme edilen Edward Ellis (1305)'in yazdığı *Emrâz-ı Etfâl* isimli kitaptır. Gerek kitabın içeriğinde gerekse yazar ve mütercimın önsözde verdiği açıklamalarda, kitabın tıp alanına ait olduğu ve hitap kitlesinin de bu alanda çalışan doktorlar olduğu görülmektedir. Bununla birlikte kitap çocuk sağlığı ve korunması konusu ile ilgili olması bakımından, örneklem içerisine dâhil edilmiştir. Kitap beş kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda beslenme ve tedavi hakkında genel bilgilere yer verilmiş, ikinci kısımda beş başlık altında genel hastalıklar hakkında açıklamalar yapılmıştır. Üçüncü kısımda cilt hastalıklarına yer verilmiş, dördüncü kısımda doğumsal bozukluklar ve yeni doğan hastalıkları ele alınmış ve beşinci kısımda da kızamık, kızamıkçık gibi ateşle ilgili olan hastalıklar ele alınmıştır.

Çocuğun sağlığı ve korunması konusunda zikredilebilecek diğeri bir eser de İbrahim Cemal (1305) tarafından yazılan *Hıfz-ı Sıhhat-i Etfâl*'dir. Eserin yazılış amacı sunuş kısmında şu şekilde ifade edilmiştir: “... İşte bu tafsilâttan müstabân olacağı vechile bir âile erkânının ve bütün bir millet-i efrâdiyenin sağlam ve tevânâ bulunması gerek ailece ve gerek devlet ve milletce bihakk iltizâm ve i'tinâ olunacak mevâddan olup bu da efrâdımız [buranın (?)] rahm-i mâderde buldukları zamandan bed' ile fenn-i hıfz-ı sıhhat ve kavâidine tabkîkan hüsn-i himâye ve terbiye edilmelerine vabestedir (Cemal, 1305).” Bu ifadelerden de anlaşıldığı üzere Cemal'in bu eserinin de, bir öncekinde olduğu gibi

ebeveynin çocukların sağlığı ve korunması konusunda bilinçlendirmeyi amaçlamadığı görülmektedir.

Çocuk sağlığı ve korunması konusundaki diğer bir eser de Besim Ömer Akalın (1314)'ın yazdığı *Tabîb-i Etfâl Yâhud Ebeveyne Yâdigâr* isimli kitaptır. Kitap başta yazarın bir mukaddimesi ile başlar, devamında çocuk hastalılarında ebeveynin görevleri açıklanır ve sara, sinir, hazım, kalp, cilt ve solunum gibi farklı türdeki çocuk hastalıkları detaylı şekilde anlatılır. Kitabın sağlayacağı faydayı Akalın mukaddimesinde şu sözlerle ifade eder: “*Emrâz-ı etfâle dair edinilecek ma'lûmât-ı mücmele sayesinde peder ve mâder, muallim ve mürebbiye bir maraz-ı sârî zuhurunda hasta çocuğu tecrîde ve diğer etfâlden tefrika teşebbüs ve bu sâyede hastalığın intişârını men' ile cem'iyet-i beşeriye meyânında birçok vefeyâtın önünü almaya muvaffak olur. ... Efsuncu, cinci, gelincikci, çıkıkçı vesâire şarlatanların bugün hâlâ icrâ-yı hüner edişleri ve bunların cem'iyet-i beşeriye üzerindeki hüküm ve nüfuzları tabâbetin hâlâ zamân-ı âtîde olduğu gibi gayr-i kâbil ref' perde-i esrârî altında kalmasından ve bu perdenin keşf ve ref'inden korkulmasından ileri gelmektedir (Akalın, 1314).*” Doktor olan Akalın'ın bu ifadelerinden de anlaşıldığı üzere, kitap ebeveynleri çocuk hastalıkları ve bunların önlenmesi konusunda bilgilendirmeyi amaçlamaktadır. Yukarıda yer verilen eserler birlikte değerlendirildiğinde, esasen onların tıp alanındaki meseleleri konu edinmesine karşın, bunları çocuk eğitimi ile ilişkilendirmiş olmaları oldukça dikkat çekicidir.

Konu ile ilgili diğer bir eser Faik Şevket tarafından tercüme edilen Paris İsti'naf Mahkemesi müşavirlerinden Luis Perval (1327)'in yazdığı *Terbiye-i Etfâl, İntihâr-i Etfâl: Tedkikât ve Tettebbuât-i Rûhiye ve İctimâiye* isimli kitaptır. Kitabın ilk bölümünde Fransa'da görülen çocuk intiharları istatistiki verilere dayalı olarak ortaya konulmaktadır. İkinci bölümde bu intiharların toplumsal, ahlaki ve hastalıkla ilgili sebepleri irdelenmekte, üçüncü bölümde ise çocuk intiharlarının çareleri üzerinde tartışmalar yapılmaktadır. Kitabın son kısmında çocuk suçları ile ilgili bir ek bulunmaktadır. Kitabın başlangıcında bir giriş yazısı bulunan Fazıl Ahmet Bey, kitabın hitap kitlesini şu sözleri ile ifade eder. “*Senin kitabın filhakîka umûmdan ziyâde mütehasıslara hitap ediyor. Fakat ne zararı var? O da pek lâzım. Türkiye'de yetişen, şimdiden sonra yetişecek olan genç muallim ve mürebbiler, hiç şüphe yok ki, her zaman böyle eserlere muhtaç olacaklardır. Mevzûbahis olan mes'elelerin hepsi memleketini düşünen, onu düşünebilecek kadar sermaye-i ilmiyesi olan her dimağa mühim bir gıday-ı kemâl verecek mahiyettedir (Perval, 1327).*” Kitabın hem başlıkta hem de –daha az da olsa- içerikte çocuk intiharlarını çocuk eğitimi ile ilişkilendirmesi oldukça dikkat çekicidir. Kuşkusuz bu intiharların toplumsal ve ahlaki nedenlerinin ortadan kaldırılmasında ve bu tür olayların çözümünün bulunmasında çocuk eğitimi ayrı bir önem kazanmaktadır. Binaenaleyh, kitabın üçüncü bölümündeki şu ifadeler dikkate değerdir: “*Alelumum intihârın şu suretle önü alınabilir: 1. İntihârı müeddî olabilecek intihâr-ı tesâdüfiyeden tevakkî ve tehazzür ederek, 2. Çocuğun*

fikrinde intihara karşı mevcut temâyülâtı iyi bir terbiye ile, hıfzıssıhha-i bedeniyye ile, müdâvât-ı tıbbiye sayesinde izâle eyleyerek (Perval, 1327: 168)." Bu ifadelerden de anlaşıldığı üzere, çocuklara sunulabilecek iyi bir eğitim, çocuğun sağlıklı bir kişilik geliştirmesinde, birtakım saplantılarına çözüm bulabilmesinde ve nihayet çocuk intiharlarının önlenmesinde önemli bir rol üstlenebilir.¹⁰

Çocuğun sağlığı ve korunması konusunda zikredilebilecek başka bir eser de İhsan Hilmi Altanar (1339)'ın yazdığı *Çocuk Bakımı* isimli kitaptır. Kitabın başında Hilmi şu ifadelere yer verir: "Çocuk bakımı memleketimizde henüz idrak olunamamış bir mes'eledir, ehemmiyeti pek aşikâr olan bu işin vatanımızda dahî bilinmesini te'min etmek üzere en benam me'hazlere mürâcaa't ederek kaleme aldığım bu kitap, ahâli için gâyet açık ve sâde bir ifâde ile yazılmıştır. Ümit ediyorum ki her ana, her baba kendisinin çocuk büyütmeye cihetinde en mühim ihtiyâcâtını, en ufak teferruâta varıncaya kadar, bu kitap ile tatmin edebilecektir. ... Bu kitabın içinde henüz halkımızın terk edemediği birçok fenâ âdetlere, bid'atlere ait muhtelif sâhifeler vardır. Bu yazıları okuyan ebeveyn o bâtil i'tiyadları hemen terk ederler i'tikâdındayım. Halkı çocuk bakımına dâir irşat hizmeti ilk bu kitaba nasîp oluyor, seneler geçtikten sonra görülecek bir hakikat daha var: Neslin gittikçe ıslâh edilmiş bulunması... (Altanar, 1339: 3)." Yazarın bu ifadelerine bakıldığında, kitabın aynı zamanda eğitici/ebeveyn eğitimi kategorisinde yer alabileceği de söylenebilir. Bununla birlikte eserin konuları çoğunlukla çocuk sağlığı ve bakımı ile ilgili olmasına binaen bu kategoride değerlendirilmiştir. Kitabın ebeveynin çocuk bakımı konusundaki yanlış uygulamaları tespit etmesi ve bunları düzeltmeyi amaçlaması bakımından orijinal bir bakış açısı ortaya koyduğu anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak, çocuğun sağlığı ve korunması konusunda yazılan son dönem Osmanlı eserleri değerlendirildiğinde, o dönemde yaşanan çocuk ölümlerinin, yaygın çocuk hastalıklarının üstesinden gelinmesinde ebeveyni ve öğretmenleri konu hakkında bilgi sahibi kılabilecek eserlerin yer aldığı görülmektedir. Esasen dönemin doktor ve aydınlarının ebeveyn ve öğretmenleri önleyici uygulamalar hakkında bilgilendirmeyi, söz konusu sorunların çözümünde daha kolay, işlevsel ve kestirme bir yol olarak değerlendirdikleri söylenebilir.

Sonuç ve Tartışma

Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nin son dönemlerini kapsayan 1876-1923 yılları arasında çocuk eğitimi (terbiyetü'l-ETFâl) konusunda yazılan telif/tercüme eserlerin konuları bakımından analizi yapılmıştır. Bu çerçevede çalışmada belirtilen dönemde çocuk eğitiminin kurumsallaşması sürecinde bu eğitimin hangi boyutlarına atıfta buldukları, bu alandaki yazarların konuyu hangi bağlamlarda ele aldıkları sorularının cevapları aranmıştır.

¹⁰ Çocuk ölümlerine karşı alınabilecek önlemler bağlamında, 1923 sonrasında yazılmış Hilmi (1928)'nin *Kumlarda Çocuk Oyunları* isimli kitaba da bakılabilir.

Çalışmada konu ile ilgili katalogun taranması sonucunda tam metnine ulaşılan toplamda 42 eser incelenmiştir. Bu eserlerin konuları itibariyle çocuk eğitiminin teorisi, çocuk eğitiminde konu alanları, eğitimci eğitimi ve çocuğun sağlığı ve korunması olmak üzere dört ana kategoride gruplandırıldığı görülmüştür. Buna göre inceleme sonucunda ulaşılan ana sonuçlar şöyle özetlenebilir:

Çocuk eğitimi ilgili yazılan eserler dikkate alındığında, eserlerin önemli bir kısmının çocuk eğitiminin teorisi bağlamında yazıldığı görülmüştür. Bu kategoride yazılan eserler, konunun yeni kurumsal ve teorik bir alt yapı oluşmaya başladığını, bu konuda Avrupa'daki gelişmelerin yakından takip edildiği ve oradaki modellerin incelenmeye başladığını göstermesi bakımından önemlidir. Söz konusu dönemdeki eğitimcilerin, çocuk eğitiminin teorik zeminini inşa etmeye çalıştıkları, bu konuda fikri temelde bir dönüşümün gerekliliğine ilişkin bir inanca sahip oldukları, ayrıca bunun nasıl gerçekleştirileceğine ilişkin bir çaba içerisinde oldukları söylenebilir.

Çocuk eğitimi ilgili yazılan eserlerin sayıca en fazla gruplandırıldığı kategori çocuk eğitiminde konu alanlarıdır. Bu konu alanlarının da ahlak eğitimi, din eğitimi ve diğer alanlar olmak üzere üç başlığa dağıldığı görülmüştür. Ahlak eğitimi konusunda yazılan eserlerde, sağlığı koruma, doğru beslenme, temizlik, faziletler ve reziletler gibi bireysel ahlak; ebeveyne itaat, aile bireylerinin görevleri gibi aile ahlakı ve öğretmene itaat, vatanını sevmek ve vatana karşı vazifeler gibi devlet ahlakı konularına yer verildiği görülmüştür. Ahlak konularının kitaplarda ele alınışı dikkate alındığında, İslam ahlakından hareketle çıkarılan vazifeler üzerinden bir temellendirme yapıldığı görülmüştür (Ağırakça, 2013: 429). Bu anlamda çocuklar için yazılan ahlak kitaplarında, onlara ahlaki değerleri kazanarak sosyal hayata katılmalarının sağlanması ve iyi bir vatandaş olarak uyumlu davranışlar geliştirmesinin amaçlandığı söylenebilir. Diğer taraftan, II. Abdülhamit döneminde yaşanan ayaklanmalar ve bunların önlemesine yönelik bir tedbir olarak, daha çok siyasi kaygılarla din ve ahlak derslerine ayrı bir önem verilmiş ve ahlak kitapları içerisine devlet başkanına itaat gibi konular eklenmiştir (Kaya, 2013: 44-50; Altın, 2014; Yazıbaşı, 2014). Bu bağlamda idarecilerin, büyük oranda devletin son dönemlerinde yaşanan siyasi, sosyal ve ahlaki sorunların aşılmasında ahlak eğitimine ilişkin yazılan eserlerin önemli katkılar sunmasına yönelik bir beklenti içerisinde oldukları söylenebilir.

Din eğitimine ilişkin yazılan eserler dikkate alındığında çocukluk dönemindeki din eğitiminin geleneksel bir yaklaşımla abdest, namaz ve oruç çerçevesinde ilmiyal bilgilerinin kazandırılması ve tecvitle Kur'an okumanın öğretilmesi temeline dayandığı görülmektedir. Zengin'in de belirttiği üzere, söz konusu dönemde Kur'an öğretiminde, sadece okuma ve tecvit bilgisi ile yetinilmesi, buna karşın onun içerik ve anlamının öğretimine göz ardı edilmesi, sağlıklı bir din eğitimi sunulması açısından yetersizlik olarak

değerlendirilebilir. Ayrıca ilmiyal öğretiminde, inanç ve ibadetle ilgili bilgiler bilişsel seviyede sunulmuş, inanç ve ibadetlerin insan ve toplum açısından ihtiyaç oluşu ve yararları konularına yeterince yer verilmemesi ayrı bir eksikliklerdir (Zengin, 2009: 178). Buna göre din eğitime ilişkin yazılan eserlerdeki konuların, çocuğun ihtiyacı temelinden hareketle belirlenmediği, buna karşın bazı eserlerde seçilen konuların, çocukların daha kolay anlayabileceği bir yöntemle sunulmasına gayret edildiği söylenebilir. Çocuğu din karşısında nesne konumunda gören ezberci bir anlayışın, günümüzde bile bunu sürdüren ebeveynler, eğitimciler ve dini gruplar tarafından ciddi bir sorgulamaya tabi tutulması hayati önem taşımaktadır. Aksi takdirde böyle bir eğitim, ezberletilen kadarıyla yetinen, sorgulamayan ve dar kalıplarla düşünen çocukların yetişmesine ve kısır bir din anlayışına sahip bir neslin ortaya çıkmasına neden olabilir. Çocuk eğitiminde konu alanları kategorisindeki eserlerin daha ziyade ahlak ve din eğitimi konusunda yazılmış olmasının, Osmanlı Devleti'nin her aşamada din ve ahlak eğitime yer verilmesini benimsediği anlayış ile tutarlılık gösterdiği söylenebilir. Ayrıca bu durumun dönemin üst kademelerdeki eğitim uygulamalarıyla da örtüştüğü söylenebilir.

Son dönem Osmanlı eserleri içerisinde okuma, yazma, matematik, coğrafya, hayat bilgisi, resim gibi derslerinin de yer aldığı görülmüştür. Bu bağlamda söz konusu dönemde çocuk eğitiminin, sadece din ve ahlak eğitiminden ibaret olmayıp, çocuğun farklı gelişim alanlarını da dikkate alan bir nitelikte değerlendirildiği söylenebilir. Söz konusu eserlerin içerikleri dikkate alındığında, bunlarda çocukların seviyesinin yeterince dikkate alınmadığı, oldukça fazla malumatın aktarılmasına yer verildiği görülmüştür. Öte yandan bu dönemde okuma kitabı olarak yazılan eserlerin, içerik bakımından çocukların ilgi ve merakına daha fazla hitap ettiği, onları dönemin güncel gelişmeleri ve metinleri konusunda bilgi sahibi kılmayı amaçladığı da anlaşılmaktadır. Balcı (2014) da, söz konusu dönemde çıkan "Çocuklara Kıraat" isimli dergi yazılarında ilgi çekici yazılara yer verilmekle birlikte eğlendirmeden ziyade öğretme kaygısının öncelendiğine işaret eder.

Çocuklar için hazırlanan bu yazıların yanında, dönemin diğer çocuk dergilerinde de görülen eğitim dünyasına ait haber ve bilgilerin de dergi sayfalarına taşındığını görülür.

Çocuk eğitimi ilgili yazılan eserlerin eğitimci eğitimi ve çocuğun sağlığı ve korunması kategorilerinde de gruplandığı görülmüştür. Hitap ettiği kitle dikkate alındığında, bu iki kategori eğitimci eğitimi başlığında toplanabilir. Benzer olarak Altın (2014) da söz konusu dönemde eğitimcilere sağlık, ödül-ceza ve hoşgörü, ahlak, ezbercilik, öğrenciyi tanıma ve bireysel farklılıklarını keşfetme konusunda tavsiyeler, ders anlatımına dair yöntem ve teknikler konusunda eserlerin yazıldığını belirtir. Osmanlı Devleti'nin son dönemindeki aydın ve eğitimcilerinin, çocuk eğitimindeki eğitimci boyutunu ön plana çıkarmış olmaları, kurumsal bir yapının yeterince

oluşturulamadığı bir dönemde önemli bir çözüm olarak değerlendirilebilir. Ayrıca çocuğun sağlığı ve korunması konusunda yazılan eserler de, ebeveyn, mürebbiye ve öğretmen olmak üzere eğitimcileri önleyici tedbirler hakkında bilgilendirmesi bakımından oldukça işlevsel bir çözüm olarak değerlendirilebilir.

Bütün buraya kadar ifade edilenlerden hareketle, mevcut tarihi birikimden hareketle günümüzdeki erken çocukluk eğitimine ilişkin şu önerilerde bulunulabilir: Eğitim, bireyin gelişim özellikleri doğrultusunda daha iyiye yönlendirilmesi sürecidir. Bu çerçevede eğitimde bireyin gelişim sürecindeki bütün yönleri dikkate alınmak durumundadır. Çocuk eğitimi konusunda yazılan son dönem Osmanlı eserlerinde, beden eğitimi, manevi/ruhi eğitim, zihin eğitimi, duygu eğitimi, din eğitimi, ahlak eğitimi, kişilik eğitimi, irade eğitimi gibi eğitimin farklı boyutlarına işaret edilmiştir. Günümüzde psikoloji ve eğitim psikolojisi alanında yapılan çalışmalarda insanın gelişim sürecindeki farklı boyutlarına ilişkin yeni bulgulara da ulaşılabilmektedir. Buradan hareketle çocuğun eğitim sürecinde, içerisinde bulunduğu yaşa ilişkin gelişim özellikleri ve ihtiyaçlarının bütüncül bir yaklaşımla dikkate alınması, büyük önem taşımaktadır. Zira zamanında giderilmeyen gelişim ihtiyaçları, ya yanlış bir şekilde giderilmekte ya da bunlar kişinin sonraki hayatında tamamen yok sayılabilmektedir.

Bu bağlamda çocuğun dikkate alınması gereken gelişim özelliklerinden birisi de dini gelişimdir. Din eğitimi alanında yapılan çalışmalar, çocukların erken çocukluk döneminde var oluşa ve yaratıcıya ilişkin bir anlamlandırma çabası içerisinde oldukları, dahası basit düzeyde din dili geliştirdiklerini ortaya koymaktadır. Bu noktada erken çocukluk döneminde çocukların ilgi ve ihtiyaçları doğrultusunda bazı dualar veya dini çocuk şarkıları öğretilir, onların aile ve toplum içerisinde bazı dini ritüelleri gözlemlenmelerine ve deneyimlenmelerine imkân sunulabilir.

Kaynakça / Reference

- Âdil. (1336). *Muhtasar Tarih-i Terbiye-i Etfâl*. İstanbul: Ali Şükrü Matbaası.
- Akalın, B. Ö. (1314). *Tabib-i Etfâl Yâhud Ebeveyne Yâdigâr*. İstanbul: Matbaatü'l-Alem.
- Ali, M. (1326/1328/1912). *İlk Hendese*. İstanbul: Bahriye Matbaası.
- Altın, H. (2014). II. Abdülhamid Devri Pedagojik Eserlerde Eğitimcilere Yapılan Tavsiyeler. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(1), 239-253.
- Atiyetullah, A. (t.y.). *Kısâsun İlmiyyetun li'l-Etfâl*. Kahire: Matbaatü İsa el-Babi el-Halebi.
- Aygün, A. (2016). Kreşlerde Çok Kültürlü ve Dinli Eğitim: Almanya Örneği, (Ed. Mücahit Kıbrıs) *Uluslararası Erken Çocukluk Eğitimi Kongresi Bildiri Kitabı* içinde, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yay., 432-442.
- Ahioğlu-Lindberg, E. N. (2012). Çocuk Yetiştirme Açısından Türkiye'de Çocukluğun Tarihi. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 31 (2012/I), 41-52.
- Balcı, A. (2014). Çocuklara Kıraat Dergisi. *Bilgi*, 68, 25-42.
- Binbaşıoğlu, C. (1996). II. Meşrutiyetten Önce Öğretmen Okullarında Okutulan 'Eğitim Bilimleri' Derslerine İlişkin Kitaplar, *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 16 (2), 101 -113 ve *Abece*, Ocak 1994, 89, 12-15.
- Camus, A. (2007). *Başkaldıran İnsan* (Çev.: T. Yücel). İstanbul: Can Yay.
- Carre, I. & Liquier, R. (1332). *İlm-i Terbiye-i Etfâl, Mekteplere Mahsus* (Çev. Necmeddin Sadak). İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Cemal, İ. (1305/1888). *Hıfzıssıhhat-i Etfâl*. İstanbul.
- Çelik, T. (2014). Türkiye'de Çocuk Olmanın Tarihi: Doğan Kardeş Dergisi. *Kazım Taşkent, Yapı Kredi ve Kültür Sanat* (Ed. Hasan Ersel). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 193-232.
- Çıkla, S. (2005). Tanzimat'tan Günümüze Çocuk Edebiyatı ve Bazı Öneriler. *Hece (Çocuk Edebiyatı Özel Sayısı)*, 9 (104-105), 89-107.
- Dağdelen, S. (2013). *Selim Sabit'in Sarf-ı Osmani Adlı Eserinin Çeviri Yazısı-Terimler-Lügatçe-Metin*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya: Sakarya Üni. SBE.
- Deniz, F. B. (2010). *İkinci Meşrutiyet Dönemi Süreli Çocuk Yayınlarında Dinî Motifler (Mektepli, Mini Mini, Çocuk Dostu, Küçükler Gazetesi)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Isparta.

1876-1923 Yılları Arasında Çocuk Eğitimi Konusunda Yazılmış Kitapların İncelenmesi
(Review of The Books Written About Child Education Between 1876-1923)

- Dewey, J. (1903). Interest in Relation to Training of the Will. 2. Ed. to the *Herbart Yearbook for 1985* (Ed. Charles A. McMury) içinde, Chicago: Chicago Uni. Press.
- Dewey, J. (1967). The Early Works, Vol. V: 1882-1898, (Ed. Jo Ann Boydstone). Carbondale: Southern Illinois University Press.
- Doğan, İ. (2001). Çocuk Eğitiminin Önemi (Ehemiyyet-i Terbiye-i Sıbyan), Mehmet Tahir Münif Paşa. *Milli Eğitim Dergisi*, 151, 65-68.
- Ebu Bekr, N. (1311). *İlm-i Halli's-Sıbyan*. İstanbul: Matbaa-i Osmaniye.
- Edib, H. (1303/1886). *Mesire-i Etfâl*. İstanbul: Mihran Matbaası.
- Ergin, O. (1977). Ana Mektepleri, *Türkiye Maarif Tarihi Ansiklopedisi*, C. III-IV, İstanbul: Eser Matbaası.
- Frobel ve Pestalozzi Usullerinde Terbiye ve Talim Dersleri* (1330). İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Güdek, M. (2012). *Modernleşme Döneminde Osmanlı'da Çocuk Eğitimi Ve Literatürü*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Güral, M. (2015). Montessori Eğitim Yaklaşımında Çocuğun Özgürlüğü. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 37(1), 447-457. Doi: <http://dx.doi.org/10.9761/JASSS2937>
- Haktanır, A. E. (2006). *Selim Sabit Efendi'nin Rehnümâ-yı Muallimin Adli Eserinin Öğretim Teknikleri Açısından İncelenmesi (Metin-İnceleme)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Halil. (1322). *Fevâizü'l-Etfâl*. İstanbul: İbrahim Efendi Matbaası.
- Hami, M. (1326). *Vezâif-i Etfâl Risalesi*. İstanbul: Matbaa-i Osmaniye.
- Haydar, A. (t.y.). *Müzekki's-Sıbyan*. (y.y. : m.y.).
- Haydar, A. (1335/1919). *Etfâliyet*. İstanbul: Darü'l-Fünun Matbaası.
- Hilmi, A. (1928). *Kumlarda Çocuk Oyunları*. İstanbul: Devlet Matbaası.
- Hilmi, M. (1307). *Menâfiu's-Sıbyan*. İstanbul: Karabet Matbaası.
- Hulusi, A. (1313/1896). *Terbiye ve Talim-i Adab ve Nesâyih-i Etfal Risalesidir*. İstanbul: A. A. Malumat Matbaası.
- İbrahim, E. (1979). *Çocuklara Öğütler* (Haz. Hıfzırrahman Raşit Öymen). Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- İbrahim, E. (1993). *Çocuklara Öğütler* (Haz. Hıfzırrahman Raşit Öymen). Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.

- İbrahim, E. (2014). *Çocuklara Hayat Bilgisi, Terbiyetü'l-Etfâl* (Haz. İlknur Kirenci). İstanbul: Büyüyen Ay Yay.
- İsmail. (1310). *Terbiye ve Tâ'lim-i Etfâl*. (y.y. : m.y.).
- İzzet, M. (1309/1892). *Rehber-i Sıbyan, Rik'a Hattı Karalama Defteri*. İstanbul: Matbaa-i Osmaniye.
- Kitâbiyat Tahlilleri (1332). *Dâr'ül-fünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuâsı*. 1 (1), 111-112.
- Karaca, Ş. (2010). *Emine Semiye Hayatı-Fikir Dünyası-Sanatı-Eserleri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karagöz, S. & Duman, D. (2014). 1908-1928 Yılları Arası Süreli Yayınlarda Yer Alan Eğitim Görüşleri ve Öneriler. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(35), 576-594.
- Kaymaz, K. (2008). *İlk Türk Kadın Yazarlarından Emine Semiye Hanım, Hayatı ve Eserleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Kurnaz, Ş. (2008). *Emine Semiye Hanım, Hayatı, Eserleri, Fikirleri*. İstanbul: Timaş Yay.
- Koz, M. & Doğan, E. (2004). *Terbiye ve Ta'lim-i Etfâl - Çocukların Eğitim ve Öğretimi, Bir Eğitim Öncüsünün Yazıları 1895*. İstanbul: İstanbul Erkek Liseliler Vakfı.
- Mahmud, A. (1307/1890). *Şükûfe-i Sıbyan: Çocuklar için Kıraat ve Ders Kitabı*, İstanbul: (m.y.)
- Meclis-i Maarif. (1341). *İlmihâl (Sıbyan Mektepleri İçin)*. İstanbul: (m.y.)
- Midhat, A. (1306/1888). *İstidâd-ı Etfâl*. İstanbul: Kırk Anbar Matbaası.
- Mithat, A. (2013). *Peder Olmak Sanatı: Teehhül Edecek Adamın Muhtac Olduğu Teâ'mülat* (haz. Gizem Akyol). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Mithat, A. (2016). *Çocuk Melekât-ı Uzviye ve Rûhiyesi* (haz. Gizem Akyol). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Nazima, A. (1307/1890). *Oku Yâhud, Yeni Risâle-i Ahlâk ve Vezaif-i Etfâl*. İstanbul: Kitabçı Kasbar.
- Nazima, A. (1309). *Nasihât-ı Hukema (Sıbyan Mektepleri İçin) / Lokman Hekim (ve diğerleri)*. İstanbul: el-Hac Hüseyin Efendi Matbaası.
- Nuri, O. (1327/1911). *İlm-i Terbiye ve Tedris, Cild-i Evvel: Nazarî ve Amelî Mufassal İlm-i Terbiye*. İstanbul: Metin Matbaası.
- Okay, C. (2002). *Son Dönem Osmanlı Toplumunda Çocuk (1850-1900)*. *Türkler*, C. 14, Ankara: Yeni Türkiye Yay, 41-56.

1876-1923 Yılları Arasında Çocuk Eğitimi Konusunda Yazılmış Kitapların İncelenmesi
(Review of The Books Written About Child Education Between 1876-1923)

- Okay, C. (2006). Eski Harfli Çocuk Dergileri. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 4(7), 511-518.
- Öztürk, F. & Güler Öztürk, D. S. (2007). Okul Öncesi Eğitimde Çocuk Gelişimi ve Psikolojisi Dersine Yönelik İlk Çalışmalar, Ana Mektebi Öğretmenleri İçin Bir Kitap Örneği. *İlköğretim Online*, 6(1), 144-153.
- Pehlivan Ağırakça, G. (2013). *Mekteplerde Ahlak Eğitim ve Öğretimi (1839-1923)*. İstanbul: Çamlıca Yay.
- Pervale, L. (1327/1911). *Terbiye-i Etfâl, İntihar-i Etfâl: Tedkikat ve Tetebbuat-i Ruhiye ve İctimaiye* (Çev. Faik Şevket). İstanbul: (m.y.)
- Reşid, E. (1319/1901). *Basîretü'l-Etfâl*. Bakü: G. Pravliny'nın Matbaası.
- Rifat, M. (1299). *Risale-i Ahlak (Sıbyan Mektepleri İçin)*. Konya: Litografya Matbaası.
- Sabit, S. (t.y.). *Muhtasar Coğrafya Risalesi (Sıbyan Mektepleri'ne Mahsus)*. Dersaadet: Matbaa-i Osmaniyye.
- Sabit, S. (1297). *Muhtasar Sarf-ı Osmâni (Sıbyan Mektepleri İçin)*. İstanbul:(m.y.)
- Sabit, S. (1299). *Rehnümâ-yı Muallimîn: Sıbyan Mekteplerine Mahsus Usul-i Tedrisiye*. (y.y.-m.y.)
- Sami, M. (1323/1905). *İlm-i Terbiye-i Etfâl, Birinci Kısım: Usul-i Terbiye*. İstanbul: İkdam Matbaası.
- Satı (2001). Meşrutiyetten Sonra Maarif Tarihi (Sad. Recai Doğan). *Dini Araştırmalar*, 4(11), 197-207.
- Schmidt, E. (1330/1914). *İlm-i Terbiye-i Etfâl Nokta-i Nazarından El İşleri* (Çev. Necmeddin Sadak). İstanbul: Maarif Umumiye Nezâreti.
- Semiye, E. (t.y.). *Terbiye-i Etfâle Aid Üç Hikaye*. (y.y. : m.y.).
- Şanal, M. (2002). Süleyman Paşazâde Sami Bey'in Okulda Ödül ve Ceza Vermeye İlişkin Görüşleri. *Erciyes Üniversitesi SBE Dergisi*, 12, 115-126.
- Şimşek, H. (2002). *Tanzimat ve Mutlakiyet Dönemi Çocuk Dergilerinin Eğitim Açısından İncelenmesi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi SBE.
- Şimşek, H. (2013a). Eğitim ve Oyun Bağlamında 19. Yüzyılda Türk Çocukluk Anlayışında Değişmeler. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 11(25), 215-249.
- Şimşek, H. (2013b). Bir İmparatorluk Refleksi Olarak, 19. Yüzyılda Eğitsel Etkileşim ve Sonuçları. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi (KEFAD)*, 14(3), 75-94.
- Tahsin, H. (1302). *Hıfz-i Sıhhat-i Etfâl*. İstanbul: Mekteb-i Sanayi Matbaası.
- Tarcan, S. S. (1914). *Macaristan'da Terbiye-i Etfâl*. İstanbul: Şems Matbaası.

- Tecvid: Sıbyan Mekteblerine Mahsusdur.* (1314). İstanbul: Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye Matbaası.
- Tevfik, M. (1308). *Hediyetü's-Sıbyan*. İstanbul: Mahmud Bey Matbaası.
- Tevfik, M. (1308). *Tuhfetü's-Sıbyan*. İstanbul: Mahmud Bey Matbaası.
- Türk, İ. K. (2011). Osmanlı Devleti'nde Okul Öncesi Eğitim. *Milli Eğitim Dergisi*, 192, 160-173.
- Uçan, L. (2009). *Osmanlı'da Çocuk ve Gençlik*. Meridyen Destek Derneği, Sosyal Bilimler Konferansları.
- Ungan, S. & Yiğit, F. (2014). Geçmişten Günümüze Türkiye'de Süreli Çocuk Yayınları. *Dil ve Edebiyat Eğitimi Dergisi*, 10, 184-198.
- Urusof, M. (1309/1892). *Terbiye-i Etfâl Beşikde Başlar* (Çev. Mehmed Hikmet). İstanbul: Kitabcı Karabet.
- Yazıbaşı, M. A. (2014). Klasik Osmanlı Döneminden Cumhuriyet'e Osmanlı'da Ahlâk Eğitim ve Öğretimi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 3 (4), 761-780.
- Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2011). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yay.
- Zengin, Z. S. (2009). *II. Abdülhamit Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi*. İstanbul: Çamlıca Yay.
- Ziya, Y. (t.y.). *Rehber-i Sıbyan (Yazı Rehberi)*. İstanbul : (m.y.).

